

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

İSLÂM İKTİSADI
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
• SAYI/ISSUE: 10

EISSN: 2757-9360

THE JOURNAL OF ISLAMIC
ECONOMICS RESEARCH

مجلة بحوث الاقتصاد الاسلامي

MEDENİYET TARTIŞMALARI VE İSLAMİ FİNANS

Family Takaful Research: Trends, Themes, and Contributions
Aile Tekafülü Üzerine Araştırmalar: Eğilimler, Temalar ve Katkılar

Dr. Almbrok F Ahmid
Ümmügülsüm Korkut
Halil Şahin

İslam Ekonomisi ve Finansı Lisans Öğrencilerinin KatılımBankacılığına Bakış Açılarının Analizi: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Örneği
Analysis of Islamic Economics and Finance Undergraduate Students' Perspectives on Participation Banking: The Case of Istanbul Sabahattin Zaim University

Dr. Fatih Kazancı

الأوقاف في مالي: الماضي، الحاضر، والتحديات
Waqf in Mali: Past, Present, and Challenges
Mali'de Vakıflar: Geçmiş, Günümüz ve Zorluklar

Mohamed Sylla

Katılım Bankacılığı Literatürü Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz
A Bibliometric Analysis on Participation Banking Literature

Ahmet Kürşat Alkoyun

Medeniyet Analizi, Metametodoloji ve Metodoloji
Civilization Analysis, Metamethodology and Methodology

Ömer Yurt

marufvakfi.org

f | t marufvakfi

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

Sahibi/ Owner

Maruf Eğitim Araştırma ve

Dayanışma Vakfı Adına

On behalf of the owner,

Maruf Education Research and

Solidarity Foundation

Sıtkı Abdullahoğlu

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Fatma Nur Şahin

Baş Editör/Editor-in-Chief

Doç. Dr. Hakan Kalkavan

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Editör/Editor

Arş. Gör. Abdullah Kuluç

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Editör Yardımcısı/Co-editor

Fatma Nur Şahin

İstanbul Üniversitesi

Alan Editörleri / Executive Editors

Esma Vatandaş

İstanbul Üniversitesi

Fatma Nur Şahin

İstanbul Üniversitesi

Arş. Gör. Hasan Atik

İstanbul Medipol Üniversitesi

Grafik Tasarım/Graphic Design

Mustafa Özen

Yayın Periyodu/Publication Period

Yılda iki kez yayımlanır.

(Haziran, Aralık)

Published twice a year.

(June, December)

'Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi' Türkçe, İngilizce ve Arapça makaleler yayınlayan uluslararası hakemli akademik bir dergidir.

'Maruf İktisat Journal of Islamic Economics Studies' is an international peer-reviewed academic journal that publishes articles written in Turkish, English, and Arabic.

marufvakfi.org

f | t marufvakfi

İletişim/Contact

Maruf İktisat

İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi

Seyit Nizam Mah. Mevlana Cad. No: 77 Necmettin

Aytek Plaza Kat: 8

Zeytinburnu-İstanbul

Telefon: +90 0212 510 11 24-25

• maruf@marufiktisat.com

• editor@marufiktisat.com

www.marufiktisat.com

www.dergipark.org.tr/
tr/pub/marufiktisat

MARUF İKTİSAT

İSLÂM İKTİSADI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

SAYI / ISSUE: 10

EISSN: 2757-9360

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah Durmuş, **Marmara Üniversitesi**

Prof. Dr. Ahmet Faruk Aysan, **Hamad Bin Khalifa University**

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Prof. Dr. Ali Polat, **Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi**

Prof. Dr. Faruk Bal, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**

Prof. Dr. Fatih Savaşan, **Ministry of National Education of Republic of Türkiye**

Prof. Dr. Hakan Sarıbaş, **Bülent Ecevit Üniversitesi**

Prof. Dr. Hasan Hacak, **İbn Haldun Üniversitesi**

Prof. Dr. Heytem Hazne, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Prof. Dr. Mehmet Babacan, **Marmara Üniversitesi**

Prof. Dr. Mehmet Hüseyin Bilgin, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**

Prof. Dr. Mehmet Asutay, **Durham Üniversitesi**

Prof. Dr. Ömer Karaoğlu, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Sadık Ünay, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Servet Bayındır, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Prof. Dr. Süleyman Kaya, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Şakir Görmüş, **Marmara Üniversitesi**

Doç. Dr. İbrahim Sırma, **İstanbul Üniversitesi**

Doç. Dr. Zeyneb Hafsa Orhan, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Yayın Kurulu / Publication Board

Prof. Dr. Abdullah Durmuş, **Marmara Üniversitesi**

Prof. Dr. Ahmet Faruk Aysan, **Hamad Bin Khalifa University**

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Prof. Dr. Heytem Hazne, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Prof. Dr. Mehmet Asutay, **Durham Üniversitesi**

Prof. Dr. Servet Bayındır, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Prof. Dr. Süleyman Kaya, **İstanbul Üniversitesi**

Doç. Dr. İrfan Ersin, **İstanbul Medipol Üniversitesi**

Sıtkı Abdullahoğlu, **Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü**

Araştırma Makalesi / Research Article

Family Takaful Research: Trends, Themes, and Contributions

**Dr. Almbrok F Ahmid
Ümmügülsüm Korkut
Halil Şahin 04**

*Aile Tekafülü Üzerine Araştırmalar:
Eğilimler, Temalar ve Katkılar*

İslam Ekonomisi ve Finansı Lisans Öğrencilerinin Katılım Bankacılığına Bakış Açılarının Analizi: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Örneği

Dr. Fatih Kazancı..... 34

Analysis of Islamic Economics and Finance Undergraduate Students' Perspectives on Participation Banking: The Case of Istanbul Sabahattin Zaim University

الأوقاف في مالي: الماضي، الحاضر، والتحديات

Mohamed Sylla..... 50

Waqf in Mali: Past, Present, and Challenges

Mali'de Vakıflar: Geçmiş, Günümüz ve Zorluklar

Katılım Bankacılığı Literatürü Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz

Ahmet Kürşat Alkoyun..... 62

A Bibliometric Analysis on Participation Banking Literature

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Medeniyet Analizi, Metametodoloji ve Metodoloji

Ömer Yurt..... 77

Civilization Analysis, Metamethodology and Methodology

10 (2025), 04-33

Family Takaful Research: Trends, Themes, and Contributions

*Aile Tekafülü Üzerine Araştırmalar:
Eğilimler, Temalar ve Katkılar*

Dr. Almabrok F Ahmid

Karabük Üniversitesi,
İşletme Fakültesi,
Finans ve Bankacılık Bölümü
almabrokahmid@karabuk.edu.tr

Karabuk University,
Business Faculty
Finance and Banking
<https://orcid.org/0000-0003-1143-6646>
<https://ror.org/04wy7gp54>

Ümmüğülsüm Korkut

Karabük Üniversitesi,
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Finans ve Bankacılık Bölümü Doktora
Öğrencisi,
ug.kayisoglu@gmail.com

Karabuk University,
Graduate Education Institute,
Department of Finance and Banking
PhD Student
<https://orcid.org/0000-0002-8484-5582>

Halil Şahin

Karabük Üniversitesi,
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Finans ve Bankacılık Bölümü Doktora
Öğrencisi
halilsahin1994@gmail.com

Karabuk University,
Graduate Education Institute,
Department of Finance and Banking,
PhD Student
<https://orcid.org/0000-0002-0514-819X>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Types	Araştırma Research Article
Geliş Tarihi Received	18 Ekim October 2025
Kabul Tarihi Accepted	25 Kasım November 2025
Yayın Tarihi Published	31 Aralık December 2025
Yayın Sezonu Pub Date Season	Aralık December
Sayı Issue	10
Sayfa Pages	04-33

Atıf | Citation

Ahmid, A. F., Korkut, Ü., & Şahin, H. (2025). Family Takaful Research: Trends, Themes, and Contributions. *Maruf İktisat İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi*, (10), 04-33.

DOI: 10.58686/marufiktisat.1806090

İntihal | Plagiarism | Telif Hakkı | Copyright

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır.

İntihal tespit edilmemiştir

This article has been scanned by iThenticate.

No plagiarism detected.

Yayıncı | Published by

Maruf Eğitim Araştırma ve Dayanışma Vakfı
Maruf Education Research and Solidarity Foundation

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif

hakkına sahiptirler ve çalışmaları

CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the

copyright to their work licensed under the

CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Almabrok F Ahmid, Ümmügülsüm Korkut, Halil Şahin).

Yazarların Katkıları | Authors Contributions

Her bir yazarın mevcut çalışmaya sağladığı katkı düzeyi aşağıda belirtilmiştir: Yazar 1'in araştırmaya katkı oranı %34, yazar 2'nin araştırmaya katkı oranı %33, Yazar 3'ün araştırmaya katkı oranı %33'dür.

The contributions of each author to the study by percentages are as follows:

The percentage-based contributions of the 1st author, 2nd author and 3rd author are 34 %, 33% and 33%, respectively.

Family Takaful Research: Trends, Themes, and Contributions

Abstract

This study aims to provide a comprehensive bibliometric analysis and systemic review of global research on family takaful, identifying publication trends, leading contributors, influential works, and emerging thematic areas. It also seeks to highlight research gaps and propose future research directions. The study utilized a systematic review and bibliometric analysis of 78 documents related to family takaful, indexed in the Scopus and Web of Science (WOS) databases, covering the period from 2009 to 2025. Tools such as VOSviewer, Biblioshiny, Bibliometrix (R package), and Microsoft Excel were employed for data visualization and analysis. Descriptive and network analyses were conducted to map publication trends, author collaborations, thematic clusters citation patterns and shows the research gaps and future research directions. The results reveal a steady increase in family takaful research, with Malaysia dominating authorship, institutional affiliations, and publication outputs. Key research themes include consumer behavior, product modeling, Shariah compliance, and service quality. Influential studies highlight trust, awareness, and subjective norms as pivotal drivers of takaful adoption. However, research is predominantly region-specific (Malaysia and Pakistan), with limited cross-cultural validation, empirical field testing, and supply-side analyses. This study is the first to conduct a dedicated bibliometric analysis and systemic review focused solely on family takaful literature, addressing a significant gap in existing takaful research which has largely been general in scope. By providing a comprehensive overview of the intellectual structure and evolution of family takaful studies, the paper offers valuable insights for academics, practitioners, and policymakers aiming to enhance the growth and innovation within the takaful industry. The analysis is constrained to documents indexed in Scopus and WOS, excluding grey literature and publications in non-English languages. The limited number of high-quality empirical studies restricts a deeper analysis of behavioral adoption factors. Future research should consider broader datasets, explore under-represented regions, and integrate technological innovations and supply-side perspectives to advance the takaful literature. -----

Keywords: Family Takaful, Scopus, WOS, R Studio, Bibliometrics, Analysis of Trends.

JEL Classification: G22, G30

Aile Tekafülü Üzerine Araştırmalar: Eğilimler, Temalar ve Katkılar

Öz

Bu çalışma, aile tekafülü (Katılım Hayat Sigortası) alanında yürütülen küresel araştırmaları kapsamlı bir bibliyometrik analizini ve sistematik bir incelemesini sunmayı; yayın eğilimlerini, önde gelen katkı sağlayıcıları, etkili çalışmaları ve ortaya çıkan tematik alanları belirlemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca araştırma boşluklarını ortaya koymayı ve gelecekteki araştırma yönelimlerine dair öneriler sunmayı hedeflemektedir. Çalışmada, 2009–2025 dönemini kapsayan ve Scopus ile Web of Science (WOS) veri tabanlarında dizinlenen Katılım Hayat Sigortası ile ilgili 78 belge üzerinde sistematik inceleme ve bibliyometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Veri görselleştirme ve analiz için VOSviewer, Biblioshiny, Bibliometrix (R paketi) ve Microsoft Excel gibi araçlar kullanılmıştır. Yayın eğilimlerini, yazar işbirliklerini, tematik kümeleri ve atıf örüntülerini haritalamak için betimleyici analizler ve ağ analizleri yapılmış; araştırma boşlukları ve geleceğe yönelik araştırma alanları belirlenmiştir. Sonuçlar, aile tekafülü araştırmalarında istikrarlı bir artış olduğunu göstermektedir; Malezya ise yazar sayısı, kurumsal bağlılıklar ve yayın çıktıları açısından alana hâkimdir. Başlıca araştırma temaları tüketici davranışı, ürün modellemesi, Fıkhî uyum ve hizmet kalitesidir. Etkili çalışmalar, tekafül benimsenmesinde güven, farkındalık ve öznel normların önemli belirleyiciler olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, araştırmalar büyük ölçüde bölgeseldir (Malezya ve Pakistan) ve kültürlerarası doğrulama, ampirik saha testleri ve arz tarafına yönelik analizler sınırlıdır. Bu çalışma, yalnızca aile tekafülü literatürüne odaklanan özel bir bibliyometrik analiz ve sistematik inceleme gerçekleştiren ilk araştırma olma niteliğini taşımakta; mevcut tekafül araştırmalarında genel kapsamlı çalışmaların bıraktığı önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Aile tekafülü çalışmalarının entelektüel yapısına ve gelişimine kapsamlı bir genel bakış sunarak akademisyenler, uygulayıcılar ve politika yapıcılar için tekafül sektöründe büyümeyi ve yeniliği desteklemeye yönelik değerli içgörüler sağlamaktadır. Analiz, yalnızca Scopus ve WOS veri tabanlarında dizinlenen belgelerle sınırlı olup gri literatürü ve İngilizce dışındaki yayınları kapsamamaktadır. Yüksek kaliteli ampirik çalışmaların sınırlı olması, davranışsal benimseme faktörlerinin daha derinlemesine analiz edilmesini zorlaştırmaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalar daha geniş veri setlerini dikkate almalı, temsil edilmeyen bölgeleri incelemeli ve teknolojik yenilikler ile arz tarafı bakış açılarını entegre ederek tekafül literatürünü geliştirmelidir.

Anahtar Kelimeler: : Aile Tekafülü, Scopus, WOS, R Studio, Bibliyometri, Eğilim Analizi.

JEL Sınıflandırması: G22, G30

Introduction

As it is known in the traditional financial system, insurance is a contractual arrangement in which the insurer pledges to provide financial compensation or coverage to the insured for specified losses, risks, or damages, in return for the periodic payment of a premium (Haberbeck, 1987). Takaful is a virtuous initiative that allows individuals in a community to collectively pool their resources to support one another in times of loss. By offering financial aid for unforeseen hardships, it plays a vital role in alleviating poverty, fostering mutual assistance, and nurturing a sense of solidarity and brotherhood among its participants. In other words, insurance is a financial protection system that develops a risk management strategy or serves as an intermediary to reduce risk uncertainty and provides a planned financing technique in which unfavorable situations are secured (Ashikin *et al.*, 2012).

The concept of Takaful is derived from the Arabic word (*kafala*) and is also explained as a group of individuals guaranteeing each other against potential loss or damage that they may encounter (Arifin *et al.*, 2013). Takaful, as a word, means solidarity and mutual trust. In other words, today it can be used as taking responsibility for something, becoming a guarantor, and undertaking. The term takaful is widely recognized in international financial literature as referring to 'Islamic insurance. Takaful means mutual self-protection within a collectivity incurring loss. The takaful system, also related to Islamic insurance, originates from mutual cooperation (*ta'awun*) and principles of voluntary donation (*tabarru*). Through the operation of this system, the risk is shared by its members in order to protect all others (Dusuki, 2011).

Takaful, an Islamic insurance system, can be divided into two main types: family takaful and general takaful. General takaful is characterised by short-term policies where the contributions (or premiums) paid by participants collectively belong to the participants. This model promotes risk sharing among participants, offering a fairer insurance framework. General takaful generally covers areas such as property, vehicle and liability insurance, enabling participants to mutually manage and reduce their short-term risks. Family takaful, on the other hand, typically involves long-term policies similar to traditional life insurance. It is primarily designed to support participants' long-term financial goals, such as providing financial security for dependents, including retirement savings or children's education. Family takaful plans usually consist of two separate funds: a participant savings account that accumulates contributions and an investment or endowment account used for risk sharing and charitable purposes (Arifin *et al.*, 2013). The takaful system, which distinguishes between these two types, provides both short-term risk management and long-term financial protection by adhering to the principles of mutual assistance and shared responsibility.

General diversification has increased with much amplification of the global takaful markets which was great and has continued to increase in Malaysia for quite some time now. From the new trend development recorded in takaful insurance in Malaysia, Indonesia, Singapore Brunei, its roots remained in the middle East of Bahrain, Iran, Saudi Arabia, and Qatar new markets still evolving such as Egypt, UAE and Kuwait. The expansion of takaful markets in Malaysia presents substantial opportunities to increase the industry's market share (Arifin *et al.*, 2013).

Additionally, the Takaful system is viewed as a cooperative or mutual insurance scheme where members contribute a certain amount of money to a common pool. Islamic insurance is not only in demand in countries where the majority of the population is Muslim; it is also attracting significant interest in many European countries due to growing Muslim communities (Al-Amri and Hossain, 2017).

This increasing global interest in family takaful highlights the importance of bibliometric studies in understanding and shaping the future development of the takaful sector. Various studies indicate that there is widespread awareness and understanding of family takaful among global Muslim communities (Sadeghi, 2010). Therefore, the current bibliometric analysis of family takaful publications is expected to contribute to enhancing the global community's understanding of the family takaful system and its role in cooperative Islamic finance.

1. Existing Bibliometric Studies in Takaful Studies

Khan *et al.* (2020), have conducted a bibliometric study about takaful literature. The aim of the study, by examining 69 articles between 1958-2020, provides a thorough analysis of existing studies and contributions to literature. They found three main research streams that leading the takaful literature which are overview, growth paths and models, governance mechanisms and product/services and customer perception. Ansari (2022) examined 96 articles by using Scopus database and grouped them according to their unique themes such as consumer behavior, takaful models and governance. This study aims to identify the gaps and potential research areas for takaful studies. Alam *et al.* (2023), have conducted a study to ex-

amine Takaful studies between 1989 and 2022. According to this study between 2017 and 2022 takaful studies had a peak and the research shows that Takaful research is divided into four main themes which are risk management in the Takaful industry and its relationship with Islamic banks, efficiency in the Takaful industry and Takaful customers' behavior and the development of Takaful. Also, the study recommends a systematic literature review on family takaful. Malik and Sulaiman (2023) also examined the literature of takaful studies between 2000 and 2023. They mentioned that the number of studies has increased significantly and consistently over the last 23 years. They couldn't find any article about agricultural takaful. Nuraini and Marlina (2023) have conducted a study to examine research patterns concerning Takaful performance by using 62 articles which were extracted from Scopus database. It is understood from the study that research on the theme of Takaful Performance is gradually developing. Boudaly Hamid and Abdelbari (2024) aimed to examine the evolution of studies on Takaful which are published by leading journals. Hussin *et al.* (2024), conducted a bibliometric review by using Scopus database including research articles from 1989 to mid-2023. They founded Malaysia as the leading nation in Takaful research. Mustapha and Anas (2024) analyzed the Scopus database consisting of literature from 1983 to 2023. According to this study research on Takaful underwent a thematic evolution after 2019 due to the impact of the COVID-19 pandemic, shifting to more contemporary themes related to risk management, family Takaful and purchase intention. Qadri *et al.* (2024) note that all the available studies on the subject mainly focus on the historical development of Takaful, concepts and models of Takaful, and customer satisfaction with the Takaful system. In contrast, the use of technology in innovating Takaful products and resolving Shariah-related challenges in its contemporary practice is barely discussed in any of the previous literature.

When examining bibliometric studies in the literature, a lack of research focusing specifically on family mutual aid schemes becomes apparent. Previous studies do not present any specific findings regarding family mutual aid schemes, and the research gap is not clearly justified. According to Alam *et al.* (2023), a comprehensive review of the literature on family solidarity is essential to identify emerging research directions. In response to these gaps, this study aims to provide a detailed bibliometric analysis and thus make a significant contribution to the literature.

This article presents a bibliometric analysis of family Takaful studies indexed in Scopus and WOS. It examines the growth trends of family Takaful publications from 2009 to 2025, authors' productivity, institutions, countries, source titles, and the most cited documents. Networks and layers have also been created based on authors' keywords. The objectives of the study are to examine global research trends in family Takaful and to identify leading participants, journals, and thematic areas in the field.

This study addresses the following research questions (RQs):

- RQ1: How has research on Family Takaful evolved over time?
- RQ2: Who are the leading authors, institutions, and regions in this field?
- RQ3: What are the most frequently cited documents and studies in takaful research?
- RQ4: What are the dominant themes and emerging trends?
- RQ5: What are the Research Gaps and Future research directions?

By clearly identifying the research gap and the need for this study, this work addresses previous limitations in the literature and establishes a foundation for future academic research on family takaful.

As for the organization and content of this study, following the introduction, Section 2 presents a Methodology. Section 3 outline the Results and Discussion. Section 4 the Conclusion.

2. Methodology

The term bibliometrics was first used by Pritchard (1969) and replaced the classical term known as 'statistical bibliography'. With the rapid growth of scientific knowledge, bibliometric analysis has developed significantly over time and has become more sophisticated. This method of analysis has thus been adopted for a number of uses: analysis of the intellectual structure of a field, visualization of collaboration networks, and detection of new trends in the performance of publications. The datasets used in bibliometric analysis are usually comprehensive and objective. This method is seen as an effective tool for mapping the existing body of knowledge of a scientific field and analyzing its evolution over time. Thus, bibliometrics can contribute to the development of a discipline and provide researchers with the opportunity to identify gaps in their field, develop new research ideas and contribute directly to the literature (Donthu *et al.*, 2021; Effendy *et al.*, 2021; Moral-Munoz *et al.*, 2020). The usual method uses mapping and clustering techniques that are firmly set within prior assumptions and a mathematical foundation. For example, work using the tool VOSviewer has shown that, in many cases, both parameterized and weighted variants can be considered variants of more general forms. Methods studying the most highly cited published works within a period and combine these with mapping and clustering processes.

2.1. Data Collection

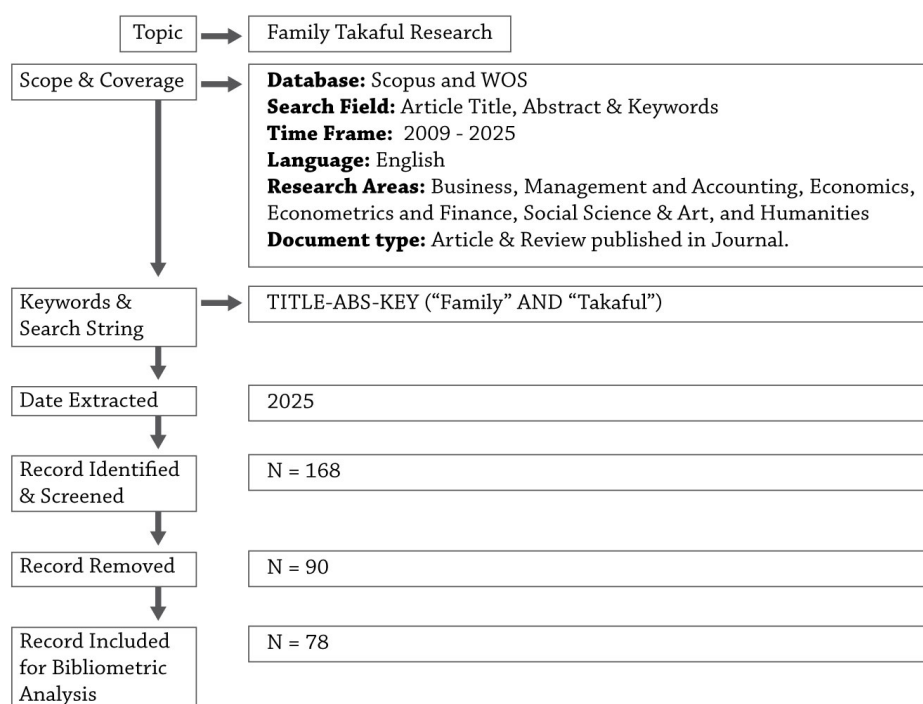
This research adopts a systematic procedure for data acquisition and filters the data progressively to result in a final, processed dataset. The cleaned and sorted data are then ready to be analyzed in detail. Before this step, one needs to define the subject of the research and its boundaries, which should correspond to the purpose of the research. This study investigates family takaful studies available in the Scopus and Web of Science (WOS) database, supported by an extensive literature review. The Scopus database has been selected for this study because it is the most important primary resource for bibliometric analysis, providing extensive multidisciplinary coverage that is fundamental to understanding the content and dynamics of global research activities (Chin and Chew, 2021; Suprpto *et al.*, 2021). It stands out as one of the most comprehensive abstract and citation databases, encompassing international studies in science, technology, medicine, social sciences, humanities, and arts (Jeflea *et al.*, 2022; Kudaibergenova *et al.*, 2022).

Scopus and WOS are among the most commonly used databases for searching and selecting academic literature, offering extensive coverage of peer-reviewed journals, conference papers, and books (Agrifoglio *et al.*, 2021). Researchers frequently rely on these platforms for bibliometric analyses, either independently or in combination. Other sources like Google Scholar were excluded due to concerns over inconsistent reliability and insufficient citation data (Farooq 2023).

Bibliometric studies across various fields frequently utilize data sourced from Scopus and WOS. In this study, the selected documents were processed following a rigorous research methodology, as outlined in Figure 1. Data was retrieved from Scopus and WOS covering the period from 2009 to 2025 (since the first article was published in this field). Considering the limited availability of takaful studies, the search focused on documents containing the terms “family” and “takaful” within their title, abstract, and keyword sections. This study focuses solely on family takaful due to the limited research objectives and relevant English publications in this field. This search identified 168 documents. Data cleaning revealed no duplicate entries, ensuring the inclusion of the same number of documents in subsequent analyses of the identified documents, 78 were deemed highly relevant, primarily addressing family takaful. This selection was based on keyword relevance, specifically “family” and “takaful.” The limited availability of English-language studies in this niche area required detailed examinations, including linkage analyses of the works of authors with multiple contributions to the field. These focused analyses provided valuable insights into the domain of family takaful.

Figure 1.

Flow Diagram of the search strategy

Sources: Author's own (2025)

2.2. Research Tools

The data from the Scopus and WOS databases were exported as comma-separated values format (.csv). This data set includes genre, year, language, subject area, source title, keywords, abstract, country, institution, number of citations and authorship. Software such as VOSviewer, Biblioshiny, Bibliometrix R package and Microsoft Excel were used to perform bibliometric analyses. These tools were used to create and visualise bibliometric network maps as well as statistical analyses.

VOSviewer is a software that provides text mining functions to visualise citation relationships between publications and co-occurrence networks of terms. This tool transforms the data into an interconnected map format, representing the links between nodes, the strength and extent of the links with weighted indicators (Al Husaeni and Nandiyanto, 2022). Items, such as publications, researchers or terms, links and clusters are colour- and size-coded on the map; items with higher weights are highlighted more prominently according to van Eck and Waltman, 2021. Besides, VOSviewer offers an integrated clustering and mapping approach to detect related noun phrases and term matches.

Biblioshiny is a web-based application running within the Bibliometrix R package and was developed by Aria and Cuccurullo (2017). This open-source tool, upon uploading and processing bibliographic data, offers descriptive analyses like annual research progress, prolific authors, countries, articles, and top keywords (Aria and Cuccurullo, 2018). These tools are powerful for visualizing research activities and performing detailed analysis; therefore, they are widely used in the analysis of large bibliographic datasets.

R Studio was used to merge the bibliometric data obtained from Scopus and Web of Science, and to perform the subsequent analysis.

These tools are, therefore, enabling thorough investigation of scientific networks, research collaboration, and trends in literature, giving the researcher more depth in related fields.

3. Results and Discussion

3.1. Descriptive Overview

The descriptive overview of the family takaful research landscape from 2009 to 2025 highlights its dynamic growth and interdisciplinary engagement. Over these 15 years, 78 scholarly documents were produced, with an annual growth rate of 13.85%, signifying increasing academic interest. These publications span various sources, including 54 journals, book chapters, conference papers, and data papers. The average age of documents is 6.73 years, reflecting the field's relative novelty and ongoing evolution. The average number of citations per document is 8.167, indicating a moderate academic impact. Keywords Plus (151) and Author Keywords (251) demonstrate the thematic diversity and evolving focus areas within the takaful domain. The collaboration dynamics further highlight the field's robust academic networking. Among 191 contributing authors, there is an average of 3.45 co-authors per document, with 16.67% of publications involving international co-authorships. Document types are dominated by journal articles (60), underscoring the importance of peer-reviewed platforms in advancing takaful research. These descriptive findings emphasise family takaful studies' steady expansion and global relevance while setting a foundation for further scholarly contributions.

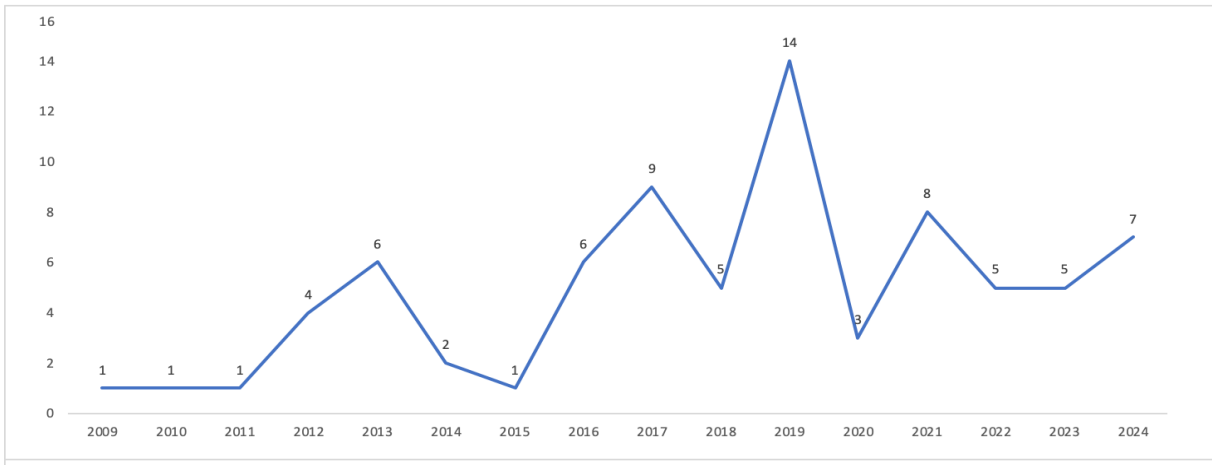
Table 1. Main Information about Data

Description	Results	Description	Results
Timespan	2009:2025	Single-authored docs	3
Sources (journals, books, etc)	54	Co-authors per doc	3.45
Documents	78	International co-authorships %	16.67
Annual growth rate %	13.85	Article	60
Document average age	6.73	Article; book chapter	2
Average citations per doc	8.167	Article; data paper	1
Keywords plus (id)	151	Book chapter	2
Author's keywords (de)	251	Conference paper	3
Authors	191	Proceedings paper	7
Authors of single-authored docs	2	Review	3

Sources: Author's own (2025)

Figure 2 presents the publication trend of 78 documents on Family Takaful from 2009 to 2025. As discussed earlier, interest in Family Takaful has been on the increase since 2009, starting after the financial crisis 2008. A rapid increase in the number of publications is noted between the years 2012 and 2013, which may reflect an increased awareness of the importance of Family Takaful. Moreover, the year 2019 to 2024 saw a sharp increase in publications, which could be attributed to more awareness of Family Takaful, particularly post-COVID-19.

Figure 2. Publications by Year

Sources: Author's own (2025)

Table 2 presents the top 10 most active source titles in Family Takaful research. The Journal of Islamic Marketing¹ tops the list, with 7 publications on the topic. It is followed by the Journal of Islamic Accounting and Business Research² with 5 papers, Isra International Journal of Islamic Finance³ with 4, and the International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management⁴ with 3 papers. Remarkably, five out of ten journals are indexed in the second quartile (Q2), while three are in the third quartile (Q3). In general, the journals have different levels of impact and publication frequency.

Table 2. Top 10 Most Active Source Title

Sources	Quartile (Sjr 2024)	Counts Of Articles
Journal Of Islamic Marketing	Q2	7
Journal Of Islamic Accounting And Business Research	Q2	5
Isra International Journal Of Islamic Finance	Q3	4
International Journal Of Islamic And Middle Eastern Finance And Management	Q2	3
Aip Conference Proceedings	Na	2
Asian Academy Of Management Journal	Q3	2
Far East Journal Of Mathematical Sciences	Na	2
Global Journal Al-Thaqafah	Q2	2
Hamdard Islamicus	Q2	2
Intellectual Discourse	Q3	2

Sources: Author's own (2025)

- Islamic Marketing Journal:** Focuses on marketing applications in Islamic contexts; indexed in Scopus Q2; published six times a year.
- Journal of Islamic Accounting and Business Research:** Covers Islamic accounting, finance and business topics; indexed in Scopus Q2; published 6 issues per year.
- Isra International Journal of Islamic Finance:** Publishes research on Islamic finance theory and practice; indexed in Scopus Q2; published twice a year.
- International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management:** Focuses on finance and management issues in the context of Islam and the Middle East; indexed in Scopus Q2 and SSCI; published six times a year.

Table 3 highlights the top 10 contributing authors in the field of Family Takaful. Dr. Puspa Liza Binti Ghazali (Ghazali P.L.), an Associate Professor at Universiti Sultan Zainal Abidin, leads with 11 publications. Followed by Dr. Maizaitulaidawati Md Husin (Husin M), an Associate Professor at Universiti Teknologi Malaysia (UTM), with 9 publications. Dr. Mustafa Mamat (Mamat M), also from Universiti Sultan Zainal Abidin, has authored 7 papers. Dr. Asmak Ab Rahman (Ab R A) from the University of Malaya has contributed 5 papers. Dr. Md. Faruk Abdullah (Abdullah M), likewise from Universiti Sultan Zainal Abidin, and Dr. Wan Muhamad Amir Bin Wan Ahmad (Ahmad W) from Universiti Malaysia Terengganu have each published 4 papers. The remaining authors among the top 10 have contributed between 3 and 4 publications each.

Table 3. Top 10 Authors Based on Counts

Name of author	Counts
Ghazali P.L.	11
Husin M	9
Mamat M	7
AbR A	5
Abdullah M	4
Ahmad W	4
Aziz S	4
Hussin N	4
MOHD I	4
Akhter W	3

Sources: Author's own (2025)

Table 4 presents The top 10 institutions contributing to the academic literature on Family Takaful reveal Malaysia's dominant role in advancing research in this field. Leading the list is Universiti Sultan Zainal Abidin (UNiSZA) with 17 publications, followed closely by Universiti Kebangsaan Malaysia (UKM) with 15, and Universiti Teknologi Malaysia (UTM) with 14. Other prominent Malaysian institutions include the University of Malaya (UM) and International Islamic University Malaysia (IIUM), each with 13 publications, as well as Universiti Utara Malaysia (UUM), Universiti Putra Malaysia (UPM), and Universiti Tunku Abdul Rahman (UTAR). Collectively, these universities underscore Malaysia's strong academic commitment to exploring and promoting the Family Takaful system, aligning with the country's leadership in Islamic finance. Beyond Malaysia, Heriot-Watt University (UK) and University Brunei Darussalam also contribute to the discourse, though to a lesser extent.

Malaysian institutions dominate the top affiliations in Family Takaful research, reflecting the country's strong focus on the field, which aligns with the findings of Hussin et al. (2024).

Table 4. Top 10 Publication by Affiliation

Affiliation	Counts
University Sultan Zainal Abidin (UNiSZA)	17
University Kebangsaan Malaysia (UKM)	15
University Teknologi malaysia (UTM)	14
University Of Malaya (UM)	13
International Islamic University Malaysia (IIUM)	13
Heriot-Watt University	7
University Utara Malaysia (UUM)	7
University Putra Malaysia (UPM)	6
University Brunei Darussalam	4
University Tunku Abdul Rahman (UtAR)	4

Sources: Author's own (2025)

Table 5 display the top 10 countries by the number of Family Takaful publications. Malaysia, with 133 frequency, is followed by Pakistan with 14 and UK with 6. Most of the top 10 countries, including Malaysia and Pakistan, belong to Asia, while Malaysia pays particular attention to research in this field. The inclusion of countries from different continents represents the global significance and interest the industry has generated in Family Takaful.

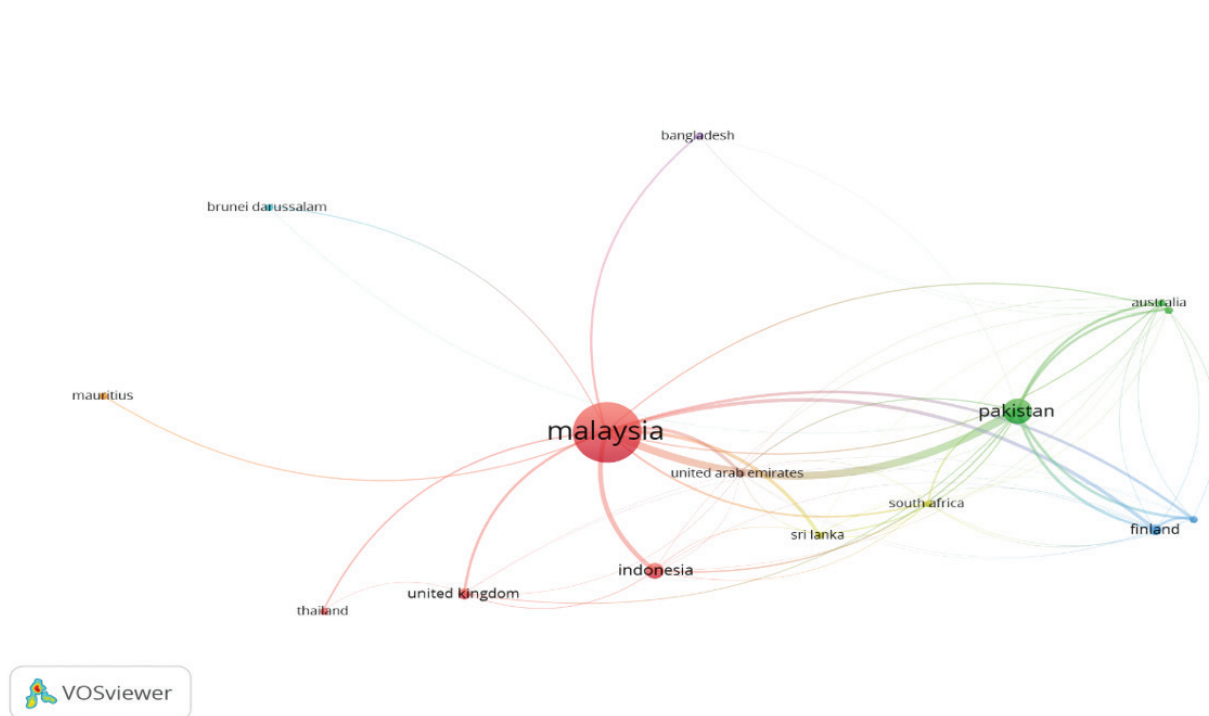
Table 5. Top 10 Publication by Country

Region	Freq
Malaysia	133
Pakistan	14
UK	6
Brunei	4
Indonesia	4
South Africa	3
France	2
Saudi Arabia	2
Thailand	2
Australia	1

Sources: Author's own (2025)

Figure 2 shows Family takaful bibliographic coupling by country while figure 3 shows Family takaful collaboration world map.

Figure 3. Family Takaful Bibliographic Coupling by Country

Sources: Author's own (2025)

Figure 4. Family Takaful Collaboration World Map

Sources: Author's own (2025)

3.2. Influential Contributions

In order to answer the research questions mentioned in the previous section, this article analyzed the following elements of academic studies: publication by year of publication, by document types, by source titles, by source types, publication by country, publication by institution, languages of documents, subject areas, citation models and keywords, themes on family takaful studies based on titles and abstracts. Most data are presented in frequency and percentage format.

The most cited studies shows in table 6 included metrics such as total citations (TC) and citations per year (C/Y).

Table 6. The 10 most cited papers

Paper	DOI	T/C	TC Per Year
Md Husin et al (2016)	https://doi.org/10.1108/JIMA-03-2015-0020	63	6.3
Aziz et al (2019)	https://doi.org/10.1108/APJML-12-2017-0311	60	8.571428571
Rahman et al (2017)	https://doi.org/10.1080/23311975.2016.1273082	49	5.444444444
Sherif and Azlina Shaairi (2013)	https://doi.org/10.1108/17590811311314276	47	3.615384615
Md Husin and Rahman (2013)	https://doi.org/10.1108/JIMA-04-2012-0019	44	3.384615385
Md Husin and Rahman (2016)	https://doi.org/10.1108/IJSE-03-2015-0074	35	3.5
Ghazali et al (2011)	https://doi.org/10.3923/JAS.2011.3381.3388	24	1.6
Shaikh et al (2020)	https://doi.org/10.1108/JIMA-02-2018-0037	20	3.333333333
Farhat et al (2019)	https://doi.org/10.1108/JIMA-12-2017-0143	18	2.571428571
Ghazali et al (2015)	https://doi.org/10.12988/AMS.2015.411930	18	1.636363636

Sources: Author's own (2025)

Explanations. TC= Total Citations, C/Y= Citation per year

Table 6 shows The ten most-cited papers on family Takaful which cover a diverse range of themes, including consumer behavior, product modeling, market demand, and psychological factors driving adoption. Several studies emphasize the role of behavioral intentions and attitudes. For instance, Md Husin and colleagues (2016) demonstrate that mass media and word of mouth shape subjective norms, which strongly predict purchase intention. Similarly, Aziz et al. (2019) highlight the mediating role of trust—particularly how religiosity influences attitudes and decisions through perceived trust. In line with this, multiple studies like Farhat et al. (2019) and Shaikh et al. (2020) also confirm the significance of attitude, awareness, and religious alignment, especially among younger or urban populations in Pakistan.

In terms of economic and institutional influences, Sherif and Shaairi (2013) provide a macroeconomic view by identifying how variables such as income, education, Islamic banking infrastructure, and population dynamics positively affect family Takaful demand in Malaysia. Ghazali et al. (2011) and Ghazali et al. (2015) explore technical innovations through mathematical modeling—showing that the Mudharabah model offers better returns to clients than the Wakala model, while a proposed integration model allows for affordability through modular product units. Moreover, job satisfaction studies (e.g., Rahman et al., 2017) reveal that while both conventional and Takaful employees are influenced by similar motivators, Shari'ah perception enhances satisfaction within Takaful systems.

Collectively, these studies underscore that while religious values and attitudes play key roles, practical factors—such as awareness campaigns, trust mechanisms, and financial design—are equally vital in promoting Takaful participation. However, most research is region-specific (mainly Malaysia and Pakistan), and several call for broader empirical testing, cross-cultural validation, and real-world behavioral measurement. The integration of digital tools and long-term model performance also remains a promising area for future research.

3.3. Research Themes

Table 7 shows the top 20 keywords of the Family Takaful literature, which reveal a strong focus on core concepts such as “Takaful” and “Family Takaful,” underscoring their centrality to the discourse. Related terms like “Islamic insurance” and “life insurance” reflect the dual emphasis on religious compliance and financial protection. Geographically, “Malaysia” and “Pakistan” dominate the research landscape, likely due to their well-established Takaful sectors. Behavioral aspects such as “attitude,” “intention,” and “subjective norm” indicate a significant interest in understanding consumer decision-making through the lens of the Theory of Planned Behavior. Keywords like “customer satisfaction,” “trust,” and “service quality” highlight the importance of client-centric approaches in sustaining Takaful participation. Additionally, legal and financial instruments such as “conditional hibah” and “solvency” reflect the operational and regulatory dimensions critical to the industry’s growth. Overall, the frequent keywords point to a multidimensional exploration of Family Takaful, encompassing behavioral, operational, religious, and regional aspects.

Table 7. Top 20 Keyword of co-word Analysis

Words	Occurrences
Takaful	28
Family takaful	22
Insurance	8
Islamic insurance	8
Malaysia	7
Attitude	6
Intention	6
Subjective norm	6
Nomination	4
Pakistan	4

Words	Occurrences
Conditional hibah	3
Customer satisfaction	3
Death coverage	3
Hibah	3
Life insurance	3
Service quality	3
Solvency	3
Trust	3
Actuarial	2
Adoption	2

Sources: Author's own (2025)

Future research should therefore aim to:

- i. By expanding the contextual scope, underrepresented countries, socioeconomic segments (students, women, B40), and cross-border comparisons can be examined.
- ii. Advanced behavioral models such as DTPB, DOI, and the Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT2) can be empirically tested across regions to improve predictors of adoption.
- iii. By integrating technology and innovation, the role of mobile takaful, AI-enabled insurance, and social media in awareness and engagement can be investigated.
- iv. Supply-side transformation can be addressed by examining regulatory frameworks, solvency measures, and Sharia-compliant cost efficiency improvements.
- v. Product diversification, particularly for real estate and education, can be explored through micro-takaful, foundation-based plans, and flexible supplementary packages suitable for different income groups.
- vi. While the Takaful sector is generally compliant with Islamic financial ethics, its sustainability and reach depend on sound, data-driven policies, innovative product structuring, and an overarching research agenda that combines legal, economic, and behavioral dimensions.

Conclusion

This study has provided a comprehensive bibliometric analysis of family takaful research, addressing a notable gap in the literature where previous studies have largely focused on general takaful or broader Islamic insurance themes. By analyzing 78 publications indexed in Scopus and Web of Science (Wos) from 2009 to 2025, the study has mapped the intellectual structure, key contributors, and emerging research trends in family takaful.

In response to RQ1 (How has research on Family Takaful evolved over time?), the findings indicate a steady increase in scholarly output, particularly after 2012, with significant growth observed from 2019 onwards. This reflects heightened awareness of family takaful's relevance in post-financial crisis and post-pandemic contexts. However, despite this upward trend, the volume of family takaful research remains modest compared to other Islamic finance sectors, signaling an area that warrants further scholarly attention.

Regarding RQ2 (Who are the leading authors, institutions, and regions in this field?), Malaysia has emerged as the dominant hub for family takaful research, accounting for the majority of publications, leading authors, and top contributing institutions. Authors like Ghazali P.L., Husin M., and Mamat M. are among the most prolific contributors, while institutions such as Universiti Sultan Zainal Abidin (UNISZA), Universiti Kebangsaan Malaysia (UKM), and Universiti Teknologi Malaysia (UTM) lead in terms of publication volume. Outside of Malaysia, contributions from Pakistan, the UK, Brunei, and Indonesia are also notable, albeit limited. Since the language used in the studies included in the research is English, it is also worth noting that the limited availability of studies in the countries in question may be due to the language used.

Answering RQ3 (What are the most frequently cited documents and studies in takaful research?), the analysis reveals that the most influential studies primarily focus on consumer behavioral intentions, trust mechanisms, and Shariah-compliant product designs. Highly cited works by Md Husin et al. (2016), Aziz et al. (2019), and Rahman et al. (2017) emphasize the role of subjective norms, religiosity, perceived trust, and knowledge in shaping family takaful adoption. These papers have become foundational references in the field, guiding subsequent research on demand-side determinants.

In relation to RQ4 (What are the dominant themes and emerging trends?), co-word analysis and keyword network visualizations identified several recurring themes: "attitude," "intention," "subjective norms," "trust," "service quality," and "Shariah compliance" stand out as dominant research focuses. Emerging trends point to an increasing interest in the integration of technology (fintech applications in takaful), micro-takaful schemes tailored for low-income groups, and discussions on efficiency and solvency models for family takaful operators. Additionally, topics such as gift/donation (hibah), ethical marketing strategies, and customer satisfaction have gained traction in recent years, suggesting a shift towards more consumer-centric and operationally nuanced studies.

Finally, RQ5 (What are the research gaps and future research directions?) highlighted several areas where further exploration is necessary. Most notably, existing studies are geographically concentrated, with a significant underrepresentation of Muslim-minority contexts (e.g., Europe, Africa, India) and limited comparative analyses across different takaful models and regulatory environments. Methodologically, there is a scarcity of longitudinal and experimental research designs, with most studies relying on cross-sectional surveys. Furthermore, supply-side perspectives—such as organizational efficiency, cost structures, solvency analysis, and the impact of regulatory frameworks like the Risk-Based Capital Framework (RBCT)—remain underexplored.

The study also identifies a lack of empirical validation of advanced behavioral models like the DTPB and in the context of family takaful. Moreover, technological innovation, including AI-driven underwriting, mobile takaful applications, and digital awareness campaigns, is an emerging yet insufficiently addressed research frontier.

In summary, this bibliometric study not only maps the current state of family takaful research but also sets a forward-looking research agenda. Expanding the geographical scope, diversifying methodological approaches, integrating technological perspectives, and addressing supply-side challenges are critical pathways for future research. Bridging these gaps will not only enrich academic literature but also contribute to the sustainable growth, innovation, and global outreach of the family takaful industry.

Kaynakça/References

- Abdullah, N.I. and Aziz, N.A.A. (2010), "Case studies of the practice of nomination and hibah by Malaysian Takaful operators", *ISRA International Journal of Islamic Finance*, Vol. 2 No. 2, pp. 67-100. doi:10.55188/ijif.v2i2.106
- Abdullah, N., Roslan, A., Yusuf, R.Y.M. and Rasid, M.F.R.M. (2021), "Behavior of Malaysian iGeneration in purchasing life insurance policy", *Universal Journal of Accounting and Finance*, Vol. 8 No. 4. doi: 10.13189/UJAF.2020.080408
- Abduh, M. and Isma, S.N.Z. (2016), "Dynamic financial model of life insurance and family takaful companies in Malaysia", *Middle East Journal of Management*, Vol. 3 No. 1, pp. 72-93. doi :10.1504/MEJM.2016.077144
- Abduh, M. and Zein Isma, S.N. (2017), "Economic and market predictors of solvency of family takaful in Malaysia", *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, Vol. 8 No. 3, pp. 334-344, doi: 10.1108/JIABR-06-2015-0030.
- Abubakar, Y.S., Zahud, M.A. and Markom, R. (2014), "Effect of Nomination Under Life Insurance and Family Takāful", *ISRA International Journal of Islamic Finance*, Vol. 6 No. 1, pp. 67-85. doi: 10.12816/0019252
- Agrifoglio, R., Metallo, C. and Di Nauta, P. (2021), "Understanding knowledge management in public organizations through the organizational knowing perspective: a systematic literature review and bibliometric analysis", *Public Organization Review*, Vol. 21No. 1, pp. 137-156.
- Akhter, W., Jamil, H. and Fam, K.-S. (2021), "Islamic influence on customer satisfaction: evidence from Takaful and conventional insurance industry", *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, Vol. 12 No. 4, pp. 524-543, doi: 10.1108/JIABR-05-2020-0148.
- Alam, A., Fianto, B.A., Ratnasari, R.T., Ahmi, A. and Handayani, F.P. (2023), "History and development of Takaful research: A bibliometric review", *SAGE Open*, Vol. 13 No. 3, pp. 1-20, doi: 10.1177/21582440231184852.
- Al-Amri, K. and Hossain, M.Z. (2017), "A survey of the Islamic insurance literature - Takaful", *International Journal of Economic Research*, Vol. 14 No. 9, pp. 173-185.
- Al Husaeni, D.F. and Nandiyanto, A.B.D. (2022), "Bibliometric using VOSviewer with Publish or Perish (using Google Scholar data): From step-by-step processing for users to the practical examples in the analysis of digital learning articles in pre and post COVID-19 pandemic", *ASEAN Journal of Science and Engineering*, Vol. 2 No. 1, pp. 19-46.
- Ansari, Z. (2022), "A review of 20 years of Takaful literature using a systematic method", *Asian Journal of Economics and Banking*, Vol. 6 No. 1, pp. 2-25, doi: 10.1108/ajeb-08-2021-0100
- Arifin, J., Yazid, A.S. and Sulong, Z. (2013), "A conceptual model of literature review for family Takaful (Islamic life insurance) demand in Malaysia", *International Business Research*, Vol. 6 No. 3, pp. 210-222, doi: 10.5539/ibr.v6n3p210.
- Arifin, J., Ghazali, P.L., Noor, N.S.M., Razak, R.A. and Muhammad, H. (2024), "The scale validation of family Takāful awareness: An exploratory factor analysis", *Global Journal Al-Thaqafah*, JULY2024(SPECIALISS), pp. 115-128, doi: 10.7187/GJAT-SI072024-8
- Aria, M. and Cuccurullo, C. (2017), "Bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis", *Journal of Informetrics*, Vol. 11 No. 4, pp. 959-975, doi: 10.1016/j.joi.2017.08.007.
- Aria, M. and Cuccurullo, C. (2018), "Science mapping analysis with bibliometrix R-package: an example", *Bibliometrix*, avail-

able at: https://bibliometrix.org/documents/bibliometrix_Report.html.

Ashikin, N., Rom, M. and Rahman, Z.A. (2012), "Financial protection for the poor in Malaysia: Role of Zakah and Micro-Takaful", *JKAU: Islamic Econ.*, Vol. 25 No. 1, pp. 119-140, doi: 10.4197/Islec.

Aziz, S. and Husin, M.M. (2023), "Intention to purchase family takaful policy: evaluation of the mediating effects of perceived trust", *Electronic Journal of Applied Statistical Analysis*, Vol. 16 No. 1. doi: 10.1285/i20705948v16n1p165

Aziz, S., Husin, M.M. and Hussin, N. (2017), "Conceptual framework of factors determining intentions towards the adoption of family takaful-an extension of decomposed theory of planned behaviour", *International Journal of Organizational Leadership*, Vol. 6 No. 3, p. 385

Aziz, S., Md Husin, M. and Hussin, N. (2017), "Intention to family Takaful adoption: A review theory and empirical work", *International Journal of Organizational Leadership*, Vol. 6, pp. 373-384. doi: 10.33844/ijol.2017.60310

Aziz, S., Md Husin, M., Hussin, N. and Afaq, Z. (2019), "Factors that influence individuals' intentions to purchase family Takaful: Mediating role of perceived trust", *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, Vol. 31 No. 1, pp. 81-104, doi: 10.1108/APJML-12-2017-0311

Bangaan Abdullah, H.S., Yakob, R., Yakob, S. and Sharif, N.S. (2022), "Indicators of having a micro-family takaful plan amongst low-income earners", *Journal of Islamic Marketing*, Vol. 13 No. 12, pp. 2695-2716. doi:10.1108/JIMA-05-2020-0128

Baharin, R. (2018), "Box Cox-Fourier flexible functional forms in stochastic metafrontier analysis: the cost efficiency of the insurance industry in Malaysia", *Jurnal Ekonomi Malaysia*, Vol. 52 No. 1, pp. 135-144.

Baharin, R. and Isa, Z. (2013), "The efficiency of life insurance and family Takaful in Malaysia: Relative efficiency using the stochastic cost frontier analysis", *AIP Conference Proceedings*, Vol. 1522, pp. 1098-1104, doi: 10.1063/1.4801253.

Bhatti, T. and Md Husin, M. (2020), "An investigation of the effect of customer beliefs on the intention to participate in family Takaful schemes", *Journal of Islamic Marketing*, Vol. 11 No. 3, pp. 709-727, doi: 10.1108/JIMA-04-2018-0066

Boudaly Hamid, E. and Abdelbari, K. (2024), "Bibliometric review on Takaful insurance: Application of R Biblioshiny", *Journal of Islamic Finance*, Vol. 13 No. 1, pp. 25-41. Retrieved from <https://journals.iium.edu.my/iiibf-journal/index.php/jif/article/view/883>

Chin, H. and Chew, C.M. (2021), "Profiling the research landscape on electronic feedback in educational context from 1991 to 2021: A bibliometric analysis", *Journal of Computers in Education*, Vol. 8 No. 4, pp. 551-586, doi: 10.1007/s40692-021-00192-x.

Dusuki, A.W. (2011), *Islamic Financial System - Principles & Operations*, International Shari'ah Research Academy for Islamic Finance (ISRA), Kuala Lumpur.

Dusuki, A.W., Zainal, N.A., Ali, M.M., Jinnah, M.A. and Yueh, L.C. (2012), "Shari'ah parameters for the application of wadi'ah concept in traditional family takaful products", *Advances in Natural and Applied Sciences*, pp. 1414-1423.

Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. and Lim, W.M. (2021), "How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines", *Journal of Business Research*, Vol. 133, pp. 285-296, doi: 10.1016/j.jbusres.2021.04.070.

Effendy, F., Gaffar, V., Hurriyati, R. and Hendrayati, H. (2021), "Analisis bibliometrik perkembangan penelitian penggunaan pembayaran seluler dengan VOSviewer", *Jurnal Interkom: Jurnal Publikasi Ilmiah Bidang Teknologi Informasi dan Komunikasi*, Vol. 16 No. 1, pp. 10-17, doi: 10.35969/interkom.v16i1.92.

Fikri, S.M., Naim, A.M., Maamor, S., Isa, M.Y., Ahmad, S.N., Shari, W. and Muhamed, N.A. (2022), "Rules and regulations review on micro-takaful scheme development in Malaysia", *Qualitative Research in Financial Markets*, Vol. 14 No. 4, pp. 509-525. doi: 10.1108/QRFM-02-2021-0030

Farhat, K., Aslam, W. and Sany Sanuri, B.M.M. (2019), "Predicting the intention of generation M to choose family Takaful and the role of halal certification", *Journal of Islamic Marketing*, Vol. 10 No. 3, pp. 724-742, doi: 10.1108/JIMA-12-2017-0143.

Farooq, R. (2023), "Knowledge management and performance: a bibliometric analysis based on Scopus and WOS data (1988-2021)", *Journal of Knowledge Management*, Vol. 27 No. 7, pp. 1948-1991.

- Ghazali, P.L., Abu Bakar, N.M., Tahir, I.M., Haron, M., Wan Ismail, W.Z. and Mamat, M. (2015), "Optimization of integration model in family Takaful", *Applied Mathematical Sciences*, Vol. 9 No. 37-40, pp. 1899-1909, doi: 10.12988/ams.2015.411930.
- Ghazali, P.L.B., Mamat, M., Omar, L.B., Foziah, N.H.M., Guci, D.A., Abdullah, Y.B. and Sazali, N.E.S.B. (2017), "Medical integration model of family Takaful for blue collar", *Far East Journal of Mathematical Sciences*, Vol. 101 No. 6, pp. 1197-1205, doi: 10.17654/MS101061197.
- Ghazali, P.L.B., Mohd, I.B., Mamat, M.B. and Ahmad, W.M.A.W. (2011), "Mathematical modelling in Family Takaful", *Journal of Applied Sciences*, Vol. 11 No. 19, pp. 3381-3388, doi: 10.3923/jas.2011.3381.3388.
- Ghazali, P.L., Mohd, I., Ahmad, W.M.A.W. and Mamat, M. (2012), "Integration model in premium life table of family takaful", *Journal of Applied Sciences Research*, Vol. 8 No. 7, pp. 3763-3776.
- Ghazali, P.L., Ismail, M., Ahmad, W.M.A.W. and Mamat, M. (2012), "Integration model of education plan Takaful: A case study for Terengganu, Kelantan and Perlis, states in Malaysia", *Far East Journal of Mathematical Sciences*, Vol. 65 No. 1, pp. 97-117.
- Ghazali, P.L., Mohd, I., Ahmad, W.M.A.W. and Mamat, M. (2012), "Comparison of premium life tables between existing model and integration model in family Takaful", *Journal of Applied Sciences Research*, Vol. 8 No. 7, pp. 3754-3762.
- Ghazali, P. L., Foziah, H., Mamat, M., Razak, R. A., Omar, L., Afthanorhan, A., & Wan Daud, W. M. N. (2019). Mathematical concept in integration model of education plan Takaful. *International Journal of Recent Technology and Engineering*, 7(5), 594-599.
- Ha, M., Ab Rahman, A., & Seman, A. C. (2018). Society's understanding of family Takaful. In *New Developments in Islamic Economics* (pp. 151-166). Emerald Publishing Limited. doi:10.1108/978-1-78756-283-720181010
- Haberbeck, A. (1987), "Risk sharing in an Islamic society", *Arab Law Quarterly*, Vol. 2 No. 2, pp. 138-147.
- Htay, S.N.N., Jawahir, M.K. and Salman, S.A. (2013), "Shariah scholars' viewpoint on the practice of underwriting and risk rating for family Takaful model", *Asian Social Science*, Vol. 9 No. 9, pp. 280-286, doi: 10.5539/ass.v9n9p280.
- Husin, M.M. and Rahman, A.A. (2016), "Predicting intention to participate in family Takaful scheme using decomposed theory of planned behaviour", *International Journal of Social Economics*, Vol. 43 No. 12, pp. 1351-1366, doi: 10.1108/IJSE-03-2015-0074.
- Hussin, M.Y.M., Rahman, A.A., Ahmad, W.M.W., Ratnasari, R.T. and Ismail, Z. (2024), "Takaful as an Islamic alternative to conventional insurance: A thematic and bibliometric review", *International Journal of Religion*, Vol. 5 No. 10, pp. 2619-2636, doi: 10.61707/9hb39r85.
- Ishak, N. H. I., & Saraih, U. N. (2021). Word of mouth, trust and customer satisfaction in family takaful industry in Malaysia. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 2339, No. 1, p. 020102). AIP Publishing LLC. doi: 10.1063/5.0044185
- Ishak, N.H.I., Saraih, U.N., Idrus, S.S., Shah, I.A. and Ardian, Z. (2023), "The effects of service quality and word of mouth towards customer satisfaction in family Takaful industry", *AIP Conference Proceedings*, Vol. 2750 No. 1, p. 090007. doi:10.1063/5.0148543
- Ismail, H.B. (2014), "A simulation model for the determination of tabarru' rate in a family takaful", *AIP Conference Proceedings*, Vol. 1602 No. 1, pp. 449-452. *American Institute of Physics*. doi: 10.1063/1.4882524
- Ismail, H.B. (2013), "Observing the tabarru' rate in a family takaful", *AIP Conference Proceedings*, Vol. 1522 No. 1, pp. 1152-1158. *American Institute of Physics*. doi: 10.1063/1.4801261
- Jamaludin, H., Mohamed, B., Abdul Razak, F.Z. and Zaidi Abdul Razak, F. (2020), "Perceived service quality, customer satisfaction, and customer loyalty in takaful industry", *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, Vol. 100. doi: 10.15405/epsbs.2020.12.05.83
- Jamil, H. and Akhter, W. (2016), "Investigating the impact of Shari'ah perception on customer switching intentions: A study of Takaful and conventional insurance", *Cogent Business and Management*, Vol. 3 No. 1, pp. 1-11, doi: 10.1080/23311975.2016.1261525.

Jeflea, F.V., Danciulescu, D., Sitnikov, C.S., Filipeanu, D., Park, J.O. and Tugui, A. (2022), "Societal technological mega trends: A bibliometric analysis from 1982 to 2021", *Sustainability*, Vol. 14 No. 3, pp. 1-27, doi: 10.3390/su14031543.

Khan, A., Hassan, M.K., Paltrinieri, A., Dreassi, A. and Bahoo, S. (2020), "A bibliometric review of takaful literature", *International Review of Economics and Finance*, Vol. 69, pp. 389-405, doi: 10.1016/j.iref.2020.05.013.

Khan, I., Abdul Rahman, N.N.B., Zulkifli Bin Mohd Yusoff, M.Y., Mohd Nor, M.R. and Bin Noordin, K. (2018), "A narrative on Islamic insurance in Bangladesh: problems and prospects", *International Journal of Ethics and Systems*, Vol. 34 No. 2, pp. 186-199. doi: 10.1108/IJOES-06-2017-0087

Kudaibergenova, R., Uzakbay, S., Makanova, A., Ramadin kyzy, K., Kistaubayev, E., Dussekeev, R., and Smagulov, K. (2022), "Managing publication change at Al-Farabi Kazakh National University: A case study", *Scientometrics*, Vol. 127 No. 1, pp. 453-479, doi: 10.1007/s11192-021-04139-y.

Lee, H. S., Cheng, F. F., Har, W. M., Md Nassir, A., and Ab Razak, N. H. (2019), "Efficiency, firm-specific and corporate governance factors of the Takaful insurance", *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, Vol. 12 No. 3, pp. 368-387, doi: 10.1108/IMEFM-06-2018-0187.

Lee, H.S., Cheng, F.F., Nassir, A.M. and Hisyam Ab Razak, N. (2019), "Impacts of risk-based capital regulation in Malaysian Islamic insurers (takaful)", *Asian Academy of Management Journal of Accounting & Finance*, Vol. 15 No. 1. doi: 10.21315/aamjaf2019.15.1.2

Maduku, D. K., & Mbeya, S. (2024), "Understanding family takaful purchase behaviour: the roles of religious obligation and gender", *Journal of Financial Services Marketing*, Vol. 29 No. 2, pp. 440-458, doi: 10.1057/s41264-023-00213-z.

Magomadova, M.M., Khominich, I.P., Savvina, O.V. and Dzhurbina, E.M. (2017), "Formation of institutional basics of takaful in Russia", *International Journal of Economic Research*, Vol. 14 No. 15, pp. 441-448.

Madahi, N. and Ismail, A. (2021), "Pandemic crisis Malaysian Takāful market", *Turkish Journal of Islamic Economics*, Vol. 8, pp. 387-400. doi: 10.26414/A2378

Mahsyar, N. M., & Aslan, H. (2023), "Determinants of family takaful in ASEAN: Evidence from business unit sharō'oh and full-fledged operations", *Hamdard Islamicus*, Vol. 46 No. 3, pp. 73-89, doi: 10.57144/hi.v46i3.875.

Mehboob Shaikh, I., & Amin, H. (2024), "Customers' willingness to choose family takaful: Extending the theory of interpersonal behaviour", *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, Vol. 15 No. 1, pp. 100-118, doi: 10.1108/JI-ABR-04-2022-0113.

Md Husin, M., Ismail, N., & Ab Rahman, A. (2016), "The roles of mass media, word of mouth and subjective norm in family takaful purchase intention", *Journal of Islamic Marketing*, Vol. 7 No. 1, pp. 59-73, doi: 10.1108/JIMA-03-2015-0020.

Md Husin, M.M. and Rahman, A.A. (2013), "What drives consumers to participate in family Takaful schemes? A literature review", *Journal of Islamic Marketing*, Vol. 4 No. 3, pp. 264-280, doi: 10.1108/JIMA-04-2012-0019.

Mohamad, A.I., Tumin, M.H., Noor, N.L.M., Saman, F.M. and Amin, M.N.M. (2018), "Application of System Dynamic Approach for Family Takaful Product Analysis", *Pertanika Journal of Science & Technology*, Vol. 26 No. 1.

Mohd Fauzi, P.N.F.N. and Laldin, M.A. (2022), "Micro-takāful scheme for the protection of houses belonging to low-income groups in Malaysia", *ISRA International Journal of Islamic Finance*, Vol. 14 No. 3, pp. 303-314. doi: 10.1108/IJIF-05-2021-0090

Moral-Munoz, J. A., Herrera-Viedma, E., Santisteban-Espejo, A., & Cobo, M. J. (2020), "Software tools for conducting bibliometric analysis in science: An up-to-date review", *Profesional de La Informacion*, Vol. 29 No. 1, pp. 1-20, doi: 10.3145/epi.2020.ene.03.

Zuki, M. F., & Abu Bakar, N. (2023), "Dataset on the conceptualization of institutional trust on intention to participate in family takaful products", *Data in Brief*, Vol. 51, pp. 1-11, doi: 10.1016/j.dib.2023.109808.

Mustapha, Z., & Anas, L. (2024), "Analyse bibliométrique de la littérature sur l'assurance Takaful", *Scientific Journal*, Vol. 3 No. 25, pp. 1249-1275, doi: 10.5281/zenodo.13757142.

- Nuraini, I., & Marlina, L. (2023), "Research Mapping on Takaful Performance", *Tamkin Journal*, Vol. 2 No. 1, doi: 10.58968/tj.v2i1.162.
- Osman, I., Abdur Rehman, M., Mohy Ul Din, S., Shams, G. and Aziz, K. (2022), "Let's get acquainted: an empirical study on takaful customer-service provider relationships from Saudi Arabian perspectives", *Journal of Islamic Marketing*, Vol. 13 No. 11, pp. 2209-2231. doi: 10.1108/JIMA-06-2020-0175
- Pritchard, A. (1969). *Statistical Bibliography; An Interim Bibliography*.
- Qadri, H. M. U. D., Ali, H., Jafar, A., Tahir, A. U. M., & Abbasi, M. A. (2024), "Exploring the hot spots and global trends in Takaful research through bibliometric analysis based on Scopus database (2001-2022)", *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, Vol. 15 No. 2, pp. 291-305, doi: 10.1108/JIABR-02-2022-0055.
- Rahman, K.-U., Akhter, W., & Khan, S. U. (2017), "Factors affecting employee job satisfaction: A comparative study of conventional and Islamic insurance", *Cogent Business and Management*, Vol. 4 No. 1, pp. 1-15, doi: 10.1080/23311975.2016.1273082.
- Rahman, M. H., Abdullah, M. F., Hoque, M. N., & Ahmad, A. U. F. (2023), "The application of hibah al- umra in disbursement of family Takāful benefits: an exploratory study", *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, Vol. 16 No. 1, pp. 192-209, doi: 10.1108/IMEFM-08-2021-0341.
- Rahman, M.H., Abdullah, M.F., Ghazali, P.L. and Osmani, N.M. (2019), "Application of umra and ruqba in disbursement of family Takaful benefit: an analysis from Shariah perspective", *Asian Academy of Management Journal*, Vol. 24, pp. 107-123. doi: 10.21315/aamj2019.24.s1.8
- Rahman, Z.A., Yusof, R.M. and Majid, M.S.A. (2009), "The role of goods, money and securities markets in promoting family takaful in Malaysia", *International Journal of Monetary Economics and Finance*, Vol. 2 Nos. 3-4, pp. 317-335. doi: 10.1504/IJMEF.2009.029066
- Riaz, S., Saleem, Q., Ishaq, H.M. and Aqdas, R. (2021), "The determinants of family Takaful demand in Pakistan", *Hamdard Islamicus*, Vol. 44 No. 2, pp. 77-100.
- Rusuli, M.S.C., Ruwaida, R., Noraani, M., Takala, J. and Nizamuddin, M. (2019), "Influence of marketing mix strategy in insurance business: the case of Kota Bharu", *Research in World Economy*, Vol. 10 No. 2, pp. 88-. doi: 10.5430/rwe.v10n2p88
- Saputra, J., Kusairi, S. and Sanusi, N. (2017), "Modeling the premium and contract properties of family takaful (Islamic life insurance)", *Journal of King Abdulaziz University: Islamic Economics*, Vol. 30 No. 2. doi: 10.4197/Islec.30-2.12
- Saputra, J., Kusairi, S. and Sanusi, N.A. (2021), "Determining equity-linked policy premium for family Takaful: an application of Black-Scholes option pricing with escrowed dynamic model", *Decision Science Letters*, Vol. 10 No. 3, pp. 247-262. doi: 10.5267/j.dsl.2021.3.004
- Salleh, M. C. M. (2016), "The significant contribution of Islamic relationship marketing practice in Malaysian takaful industry towards determining customer gratitude, trust, and commitment", *Asian Academy of Management Journal*, Vol. 21, pp. 171-207, doi: 10.21315/aamj2016.suppl.1.8.
- Salman, S.A., Hassan, R. and Yusoff, A. (2018), "Feasibility of introducing takaful (Islamic Insurance) in India from the perspective of Islamic finance experts", *Indian Journal of Public Health Research and Development*, Vol. 9 No. 12, pp. 2656-2661. doi: 10.5958/0976-5506.2018.02117.4
- Soualhi, Y. (2016), "The practice of Takāful benefit (nomination) in the context of IFSA 2013: A critical appraisal", *ISRA International Journal of Islamic Finance*, Vol. 8 No. 1, pp. 197-202.
- Soualhi, Y. and Djafri, F. (2021), "Shari'ah framework for pricing family Takāful products", *Intellectual Discourse*, Vol. 29 No. 1, pp. 89-116.
- Malik, N. S. A., & Sulaiman, S. (2023), "A bibliometric study on takaful literature from 2000 to 2023: Embarking toward agriculture protection", *I-IECONS E-Proceedings*, Vol. 10, No. 1, pp. 26-30, doi: 10.33102/ieicons.v10i1.69.
- Sadeghi, M. (2010), "The evolution of Islamic insurance-Takaful: A literature survey", *Insurance Markets and Companies: Analyses and Actuarial Computations*, Vol. 1, Iss. 2, pp. 100-107.

Saidon, R., Ramly, A., Ishak, A.H. and Razaly, M.Z. (2019), "Significant factors influencing the choice of family Takaful", *International Journal of Civil Engineering and Technology*, Vol. 10 No. 2, pp. 820-825.

Shaikh, I. M., Bin Noordin, K., Arijo, S., Shaikh, F., & Alsharief, A. (2020), "Predicting customers' adoption towards family takaful scheme in Pakistan using diffusion theory of innovation", *Journal of Islamic Marketing*, Vol. 11 No. 6, pp. 1761-1776, doi: 10.1108/JIMA-02-2018-0037.

Sherif, M., & Azlina Shaairi, N. (2013), "Determinants of demand on family Takaful in Malaysia", *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, Vol. 4 No. 1, pp. 26-50, doi: 10.1108/17590811311314276.

Sherif, M., & Hussain, S. (2017), "Family Takaful in developing countries: the case of Middle East and North Africa (MENA)", *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, Vol. 10 No. 3, pp. 371-399, doi: 10.1108/IMEFM-01-2016-0016.

Sukmaningrum, P. S., Hendratmi, A., Rusmita, S. A., & Abdul Shukor, S. (2022), "Productivity analysis of family takaful in Indonesia and Malaysia: Malmquist productivity index approach", *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, Vol. 13 No. 4, pp. 649-665, doi: 10.1108/JIABR-03-2021-0097.

Sum, C.Y., Ali, H.M. and Markom, R. (2018), "Legal issues concerning insurable interest and permissible takaful interest at the time of death under conventional and family takaful contracts", *International Journal of Business and Society*, Vol. 19 No. S3, pp. 353-367.

Suprpto, N., Sukarmin, S., Puspitawati, R. P., Erman, E., Savitri, D., Ku, C. H., & Mubarak, H. (2021), "Research trend on TPACK through bibliometric analysis (2015-2019)", *International Journal of Evaluation and Research in Education*, Vol. 10 No. 4, pp. 1375-1385, doi: 10.11591/ijere.v10i4.

van Eck, N. J., & Waltman, L. (2021), *Manual de VOSviewer*, Universiteit Leiden, available at: http://www.vosviewer.com/documentation/Manual_VOSviewer_1.6.1.pdf

Zainordin, N.A., Ali, E.R.A.E. and Haron, R. (2024), "Consumers' acceptance intentions towards family takaful in Malaysia: a focus on the extended unified theory of acceptance and use of technology (UTAUT2)", in *International Conference on Business and Technology*, Springer Nature Switzerland, Cham, pp. 157-165. doi:10.1007/978-3-031-67444-0_15

Zakaria, M.Z., Salleh, A.Z., Hasbullah, M., Ismail, A.M. and Ab Jalil, M.A. (2019), "Exploring waqf-based takaful fund as financial aid for the B40 group in Malaysia", *Al-Shajarah: Journal of the International Institute of Islamic Thought and Civilisation (ISTAC)*, pp. 149-167.

APPENDIX 1

Table A1: Future Research Direction

Paper	Findings	Research Gaps & Future research direction
Md Husin et al (2016)	The study found that both mass media (MM) and word of mouth (WOM) significantly influence subjective norm (SN), which in turn positively affects the intention to purchase family takaful schemes among Muslim Malaysians.	Limited to family takaful; other products (e.g., general takaful) and additional factors (attitude and perceived behavioral control from the Theory of Planned Behavior (TPB) should be explored. Future studies could expand the model and test it in broader contexts and other populations.
Aziz et al (2019)	The study found that knowledge, perceived usefulness, and perceived trust significantly influence attitudes toward family takaful, which in turn drive purchase intentions. Trust fully mediates the relationship between perceived religiosity and attitude.	Limited to family takaful in Pakistan; other Islamic financial products and cross-cultural contexts remain unexplored. Future research could expand the model to include additional behavioral factors and test it in diverse markets.
Rahman et al (2017)	Both motivators (e.g., recognition) and hygiene factors (e.g., salary) drive job satisfaction in conventional and Islamic insurance. Shariah perception enhances hygiene factors' impact only in Takaful.	Limited studies on Takaful salesforce satisfaction (especially in Pakistan) and Shariah perception's role. Future work should explore specific Herzberg factors, Takaful's market challenges, and broader cultural/organizational moderators.
Sherif and Azlina Shaa'iri (2013)	Income, Islamic banking development, education, dependency ratio, and Muslim population positively drive family Takaful demand in Malaysia. Inflation, real interest rates, financial development, and life expectancy negatively impact demand.	Limited focus on omitted variables (e.g., government social security spending, Takaful pricing) and supply-side dynamics. Future studies should: Incorporate omitted variables (e.g., competition, legal/policy impacts). Analyze supply-side factors (e.g., product development, industry competitiveness). Expand data scope (e.g., cross-country comparisons, longitudinal analysis).
Md Husin and Rahman (2013)	Consumers' intention to participate in family takaful is driven by attitude (risk protection, saving, investment), subjective norms (social/media influence), and perceived control (self-efficacy, resources), moderated by demographics, knowledge, and religiosity. Barriers include cost, distrust, and lack of awareness.	Needs empirical testing and broader cross-cultural studies. Explore digital adoption (e.g., fintech) and refine moderators like religiosity
Md Husin and Ab Rahman (2016)	The study found that attitudes, PBC (driven by self-efficacy and resources), knowledge, and exposure significantly influence intentions to join family takaful schemes, while subjective norms, religiosity, and awareness had little effect.	Limited use of the Decomposed Theory of Planned Behavior (DTPB) in takaful studies. Explore more influencing factors, apply DTPB to other Islamic finance areas, and measure actual behavior for deeper insights.

Ghazali et al (2011)	The study concludes that the Mudharabah model in Family Takaful offers better financial benefits to clients (higher surrender/maturity values and death coverage) compared to the Wakala model, which favors Takaful companies with lower risks and higher fees.	No prior comparisons exist; future studies should analyze hybrid models and long-term impacts
Shaikh et al (2020)	Awareness, religious belief, perceived advantage, and compatibility drive family takaful adoption in Pakistan, while complexity and demographics (gender, age, education) do not.	Limited to Karachi (Pakistan); future studies should cover more regions, use larger samples, and test additional adoption factors.
Farhat et al (2019)	The study found that attitude, subjective norm, and Halal certification significantly influence Generation M's intention to adopt family takaful in Pakistan, with subjective norm being the strongest predictor.	Limited to Karachi; future studies should expand to other regions, use larger samples, and explore income-based analysis or cross-cultural comparisons of takaful adoption.
Ghazali et al (2015)	New Integration Model combines multiple riders affordably (e.g., RM50/month) with scalable units.	Lacks inflation adjustments; needs testing in other markets.
Ghazali et al (2017)	Affordable medical takaful model (RM72/year) covers families (≤ 10 members) with fixed premiums.	Excludes larger families; needs dynamic pricing and regional testing.
Ghazali et al (2012)	The study proposes eight integrated premium life table models for Family Takaful, enhancing Mudharabah and Wakala models with comprehensive riders and flexible pricing to improve affordability and coverage.	Current models lack rider inclusivity and affordability. Future work should test implementation, assess financial viability, and explore dynamic pricing adaptations.
Aziz et al (2017)	Attitude, social norms, and perceived control drive Family Takaful adoption, influenced by risk protection, word-of-mouth, and self-efficacy.	Needs empirical testing. Future studies should validate the model and explore cultural/digital factors.
Lee et al (2019)	Family Takaful outperforms general Takaful in cost efficiency. Larger boards and more non-executive directors reduce efficiency.	Expand research to other Muslim countries. Test advanced efficiency models and Shariah transparency impacts.
Sherif and Hussnain (2017)	Family Takaful demand in MENA is driven by Islamic banking deposits, education, dependency ratio, and female life expectancy, while inflation and financial development reduce demand.	More studies are needed on pricing, competition, and legal influences, as well as supply-side factors and cross-country comparisons.
Ghazali et al (2012)	Affordable Education Plan Takaful (RM50/month) was widely accepted (99.8%), with strong income/education correlations to purchase levels.	More studies needed on regional scalability and long-term viability compared to conventional insurance.
Bhatti and Md Husin (2020)	Attitudes, social norms, and perceived control significantly drive UAE customers' intention to join Family Takaful Schemes (FTS). Religious compliance and family influence were key motivators, while financial constraints hindered participation.	More studies needed on belief-based measures across cultures. Future research should test interventions to overcome financial barriers and boost FTS adoption.
Salleh (2016)	Islamic Relationship Marketing (IRM) boosts customer gratitude, trust, and commitment in Malaysia's Takaful industry. IRM is driven by four factors: Islamic ethics, social, structural, and financial bonds. Ethical conduct and strong bonds are key to long-term customer retention.	Limited research on Islamic marketing in Takaful, especially agent-customer relations. More studies needed on cultural factors and advanced analysis. Islamic norms should be further explored to enhance marketing theories.

Ghazali et al (2019)	<p>Developed a new Shariah-compliant mathematical model for education-focused family takaful.</p> <p>The model offers lower premiums, versatile riders (death coverage, critical illness, hospitality, etc.), and covers both participant and child.</p> <p>Proposed two operational models (Mudharabah and Wakala) with detailed premium calculations.</p> <p>Addresses Islamic prohibitions (riba, gharar, maisir) in conventional insurance.</p>	<p>Low adoption of takaful despite its benefits, especially among lower-income groups.</p> <p>Need for more versatile products beyond education plans (e.g., health, auto takaful)</p> <p>Scalability: Extend the model to other Muslim countries and sectors.</p> <p>Government collaboration: Integrate takaful into public education/health funding to reduce state expenditure.</p>
Mehboob Shaikh and Amin (2024),	<p>Awareness is the strongest predictor of takaful adoption, surpassing religious obligation.</p> <p>Facilitating conditions, affect, and religious obligation also drive adoption; perceived risk/social factors are insignificant.</p>	<p>Geographic limitation: Study confined to Karachi; needs national-scale validation.</p> <p>Expand sampling: Include non-student demographics and mediators (e.g., trust, culture).</p> <p>Cross-country comparison: Test model in other Muslim-majority nations.</p>
Maduku and Mbeya (2024)	<p>Attitude and subjective norms drive takaful purchase intention; perceived behavioral control affects actual purchases.</p> <p>Religious obligation shapes attitudes but not purchase decisions directly.</p> <p>Gender differences exist, with males more influenced by attitude and control.</p>	<p>More studies needed in Muslim-minority contexts.</p> <p>Expand TPB with additional factors (e.g., trust, culture).</p> <p>Larger, diverse samples to generalize findings.</p> <p>Explore why religious obligation reduces female purchase intent</p>
Abduh and Zein Isma (2017)	<p>Positive solvency drivers: Contribution growth, investment income, takaful leverage, and Islamic equity index boost solvency (measured by EAR/ETR).</p> <p>Negative solvency drivers: Company size, expenses, and profit rate reduce solvency.</p> <p>Mixed effects: Risk retention and liquidity show opposing impacts on EAR vs. ETR.</p>	<p>Limited sample: Only 6 Malaysian takaful firms (2008–2012); future studies should expand data (more firms, longer periods, quarterly/semi-annual analysis).</p> <p>Additional variables: Explore hibah (gift) or mudharabah (profit-sharing) effects on solvency.</p> <p>Broader context: Test findings in other Muslim-majority/minority markets.</p>
Baharin and Isa (2013)	<p>Efficiency gap: Takaful operators (60% cost efficiency) lag behind conventional insurers (80%) due to organizational structure (mutual vs. stock forms).</p> <p>Trends: Takaful efficiency improved over 2002–2010, while conventional insurers remained stable.</p> <p>Methodology: Stochastic Frontier Analysis (SFA) with Fourier Flexible form confirmed structural impacts on efficiency.</p>	<p>Limited scope: Only 7 Takaful vs. 12 insurers in Malaysia (2002–2010); expand to more regions/periods.</p> <p>Deeper analysis: Investigate why mutual forms (Takaful) underperform despite Shariah compliance.</p> <p>Policy focus: Explore regulatory/pricing strategies to bridge the efficiency gap.</p>
Ghazali et al (2012)	<p>The integration model in Family Takaful (combining Mudharabah and Wakala) offers more comprehensive benefits, including riders like health, accident coverage, and pension, compared to the existing model. It is also more affordable for clients, while the existing model favors Takaful companies with higher premiums but fewer benefits.</p>	<p>The study highlights the need for more inclusive and affordable Takaful products. Future research could explore:</p> <p>Expanding the integration model to cover more diverse income groups.</p> <p>Investigating the long-term financial sustainability of the proposed model.</p> <p>Assessing client satisfaction and market adoption of the new model</p>

Abdullah and Aziz (2010)	<p>Non-standardized nomination forms create ambiguity in nominee roles (executor vs. beneficiary).</p> <p>Hibah misuse violates Islamic law, as it takes effect posthumously instead of during the participant's lifetime</p>	<p>Legal reforms to clarify nominee status in the Takaful Act 1984.</p> <p>Standardized Shariah-compliant forms for nominations and hibah.</p> <p>Alternative tools (e.g., wasiyyah) for posthumous distribution.</p> <p>Further studies on practical impacts to prevent disputes.</p>
Osman et al (2022)	<p>Service Quality: Only reliability and assurance improve corporate image; tangibility, sincerity, and personalization do not.</p> <p>Relationship Marketing: Islamic ethics, financial, and structural bonds enhance image; social bonds do not.</p> <p>Corporate Reputation: It mediates the link between image and loyalty; image alone doesn't directly boost reputation.</p>	<p>Test in other Gulf/multicultural contexts.</p> <p>Add religiosity to study loyalty and perceptions.</p> <p>Apply model in Islamic banking and other sectors.</p> <p>Examine fintech/AI for improving personalization and service.</p>
Ha (2018)	<p>Low Awareness: Southern Thailand Muslims show limited understanding of family takaful, especially its Shariah aspects.</p> <p>Perception Gap: Participants have better knowledge and views; non-participants lack awareness.</p> <p>Knowledge Drives Participation: Clear link between understanding and joining takaful.</p>	<p>Boost awareness through media and seminars.</p> <p>Empower Shariah advisors to clarify Islamic principles.</p> <p>Expand studies to other Muslim regions in Southeast Asia.</p> <p>Improve agent training and outreach strategies</p>
Aziz et al (2017)	<p>The paper identifies DTPB as the best model to explain family Takaful adoption, combining attitude, social norms, and perceived control.</p>	<p>Limited DTPB application in Takaful; needs empirical validation and expanded variables (e.g., culture) for better strategies.</p>
Htay et al (2013)	<p>Shariah scholars permit underwriting but question fairness of factors like gender and family history. Takaful needs stronger alignment with Islamic principles.</p>	<p>Lack of scholar involvement in underwriting; need for Shariah-compliant frameworks and expanded research on group/general Takaful.</p>
Mohd Fauzi and Laldin (2022)	<p>Micro-takaful schemes in Malaysia focus mainly on health, life, and family protection, with limited options for house and home content coverage for low-income groups.</p> <p>Current offerings are inadequate, and awareness among low-income households is low.</p>	<p>Lack of micro-takaful products for property protection.</p> <p>Need for collaboration between takaful operators, zakat/waqf authorities, and regulators to develop affordable schemes.</p> <p>Further research on scalable models to expand coverage for low-income households.</p>
Khan et al (2018)	<p>Bangladesh's family Takaful lacks proper regulation, faces unethical practices, and has unskilled Shariah boards, limiting growth.</p>	<p>Need for Takaful-specific laws, better governance, and awareness programs to enhance trust and compliance.</p>

Jamil and Akhter (2016)	<p>Shari'ah perception significantly increases satisfaction in Takaful but has minimal impact in conventional insurance.</p> <p>Customer satisfaction partially mediates switching intentions, with Takaful customers less likely to switch due to Shari'ah compliance</p>	<p>Expand scope: Larger, diverse samples and longitudinal studies.</p> <p>Add variables: Switching costs, service quality, and customer input.</p> <p>Increase awareness: Educate customers on Takaful principles.</p> <p>Cross-cultural studies: Compare Muslim and non-Muslim markets</p>
Sukmaningrum et al (2022)	<p>Indonesia: Family takaful firms averaged a TFPCH of 0.945 (below optimal), dragged by low technological change (TECHCH = 0.935). Only 2 of 10 firms improved productivity.</p> <p>Malaysia: Achieved TFPCH of 1.041, driven by efficiency gains (EFFCH = 1.038) and tech adoption (TECHCH = 1.003). 3 of 5 firms boosted productivity.</p> <p>Key Issue: Low pure technical efficiency (PTECH) in both countries highlights managerial gaps.</p>	<p>Expand to all ASEAN nations.</p> <p>Add macroeconomic factors.</p> <p>Use two-stage Malmquist analysis.</p>
Fikri et al (2022)	<p>Malaysia's micro-takaful rules support affordability and accessibility but face trust issues in distribution.</p> <p>Simplified agent requirements enable outreach but may compromise service quality.</p> <p>B40 households prefer life/disability coverage and direct operator engagement.</p>	<p>Address trust gaps in distribution channels</p> <p>Develop hybrid models with zakat/waqf integration</p> <p>Compare frameworks across Islamic economies</p>
Bangaan Abdullah et al (2022)	<p>Gender and knowledge of micro-family takaful benefits significantly influence adoption among low-income earners, with married, employed women more likely to participate. Other factors (income, education, etc.) showed no significant impact.</p>	<p>Limited studies on demographic dimensions and knowledge components (concept, importance, benefits). Future research should explore cultural/behavioral factors, broader regions, and improved product accessibility.</p>
Abduh and Isma (2016)	<p>Takaful solvency is driven by company size, contribution growth, leverage, and expenses. For insurers, key factors are size, investment income, liquidity, and expenses.</p>	<p>Expand studies to include macroeconomic factors, non-life sectors, and cross-country comparisons for broader insights.</p>
Salman et al (2018)	<p>Experts confirm Takaful is viable in India, favoring the hybrid Wakalah-Mudarabah model. Key hurdles are regulatory barriers and low awareness.</p>	<p>Need studies on non-Muslim acceptance and tailored product designs for India's market.</p>
Soualhi (2016)	<p>IFSA 2013 allows nominees to be executors (inheritance distribution) or sole beneficiaries (conditional hibah), but debates remain on Shari'ah compliance of ownership transfer.</p>	<p>Clarify conditional hibah revocation and qabd validity. Standardize nomination practices and align legal/Shari'ah frameworks.</p>
Saputra et al (2017)	<p>Developed a Shari'ah-compliant premium model for takāful using equity-linked policies.</p> <p>Introduced a mortality derivative to eliminate gharar/maysir and adapted Black-Scholes for Islamic finance.</p> <p>Simulations confirmed fair, flexible premiums aligned with mudārabah and tabarru' principles</p>	<p>Existing models ignore dynamic risks and surrender options.</p> <p>Future research: Test stochastic mortality, multi-asset strategies, and empirical validation.</p>

Rahman et al (2023)	Hibah al-'umra ensures takāful benefits reach intended beneficiaries (e.g., surviving family) and avoids inheritance disputes. Conditional hibah aligns with takāful goals and Malaysian law (IFSA 2013).	More research needed on practical implementation. Standardize contracts and resolve juristic differences.
Zakaria et al (2019)	The study proposes a waqf-based takaful fund to support Malaysia's B40 group, leveraging underutilized waqf assets and hybrid models from other Muslim countries.	Gaps: Lack of empirical data on B40 participation and governance flaws in past models. Future: Develop affordable takaful products, improve governance, and explore fintech solutions.
Lee et al (2019)	The Risk-Based Capital Framework for Takaful (RBCT) improved cost efficiency and competitiveness among Malaysian Family Takaful Operators (FTOs) post-2014. Productivity increased due to better efficiency but lagged in technological adaptation. The market shifted from monopoly to monopolistic competition after RBCT. Efficiency and competitiveness were positively linked post-RBCT, suggesting regulatory benefits.	Limited post-RBCT data and cross-country comparisons. Weak technological progress in Takaful firms. Expand studies to international Takaful markets. Explore fintech integration to boost efficiency and innovation. Assess long-term RBCT impacts on sustainability and market stability.
Mohamad et al (2018)	System Dynamics (SD) effectively models complex cash flows in Family Takaful, supporting profit analysis under different scenarios. Hybrid (Wakalah-Mudharabah) models show resilience to economic stress like inflation and competition. SD simulations suggest limited long-term profit loss, aiding pricing and risk decisions.	Lack of real-world SD validation; absence of behavioral factors (e.g., trust). Integrate regulatory/Shariah shifts; test SD across multiple Takaful markets.
Abubakar et al (2014)	Nominee Status: Two juristic views exist—nominees as trustees (distributing benefits via Islamic inheritance laws al-mirāth and al-wasiyyah) or as beneficiaries (via hibah, conditional gift). Insurance Act 1996/Financial Services Act 2013: Treats Muslim nominees as trustees. Islamic Financial Services Act 2013: Allows nominees to be beneficiaries under conditional hibah in family takaful. Shari'ah Compliance: Treating nominees as trustees aligns better with maqāsid al-Shari'ah (objectives of Islamic law), avoiding disputes over hibah validity.	Gaps: Ambiguity in conditional hibah's compliance with Shari'ah principles. Lack of uniformity in takaful operators' practices regarding nominee status. Future Research: Explore harmonization of nominee status across takaful and insurance laws. Investigate socio-legal impacts of conditional hibah on Muslim families.
Ishak and Saraiah (2021)	Word of Mouth (WOM) and trust significantly positively impact customer satisfaction in Malaysia's Family Takaful industry. WOM influences expectations and post-purchase experiences, while trust ensures long-term relationships and adherence to Sharia principles.	Limited data from diverse Takaful companies in Malaysia. Need for broader validation and generalization of results. Suggests replicating the study with larger, varied samples to strengthen findings.

Rahman et al (2009)	<p>The goods market (real income/GDP) is the most significant factor in promoting family Takaful demand in Malaysia, both in the short and long run.</p> <p>Money and securities markets (conventional and Islamic) have minimal impact on Takaful demand.</p>	<p>Limited sample size and timeframe (1999–2006) restricts generalizability.</p> <p>Suggests future studies explore the role of the Islamic money market and expand data coverage for more robust insights.</p>
Abdullah et al (2021)	<p>Perceived value of life insurance is the most influential factor driving iGeneration's purchase behavior.</p> <p>Service quality of insurance companies also significantly impacts their decision.</p> <p>The role of agents has minimal effect, as iGeneration relies more on digital information.</p>	<p>Limited focus on digital marketing strategies tailored to iGeneration.</p> <p>Suggests further research on insurance companies' plans to engage iGeneration via social media and online platforms.</p>
Aziz and Husin (2023)	<p>Attitude and subjective norms significantly influence the intention to purchase family takaful policies in Pakistan.</p> <p>Perceived religiosity and knowledge positively shape attitudes toward takaful.</p> <p>Trust mediates the relationship between religiosity and attitude.</p> <p>Media referents and word of mouth enhance subjective norms.</p> <p>Financial self-efficacy and resource availability affect perceived behavioral control, but PBC itself does not significantly predict purchase intention.</p>	<p>Limited variables studied, generalization issues (Pakistan-only focus), and lack of supply-side analysis.</p> <p>Expand to other countries and include macroeconomic factors (e.g., pricing, government policies).</p> <p>Study online takaful adoption (e.g., mobile marketing, perceived security).</p> <p>Qualitative methods (interviews) to deepen understanding.</p> <p>Explore new customer segments (e.g., students, single parents).</p> <p>Investigate risk perception's role in trust and intention.</p>
Saputra et al (2021)	<p>The study developed a Shariah-compliant premium model for Family Takaful, combining Tabarru and Mudarabah, proving more profitable and transparent than conventional methods.</p>	<p>Current surplus-sharing practices lack clarity. Future research should refine profit-sharing mechanisms and expand the model's applicability.</p>
Jamaludin et al (2020)	<p>The study confirmed that perceived service quality significantly boosts customer satisfaction, which in turn enhances loyalty in Malaysia's Family Takaful industry. However, no direct link was found between service quality and loyalty satisfaction fully mediated this relationship.</p>	<p>Limited to Pahang's university staff; future research should expand to diverse demographics and test formative models for broader insights.</p>
Rahman et al. (2019)	<p>The study validated umra and ruqba (conditional hibah) as Shariah-compliant methods for disbursing Family Takaful benefits, ensuring proceeds go to beneficiaries only upon the participant's death, avoiding contentious returns to donors.</p>	<p>Further research needed on practical implementation and standardization of umra/ruqba in Takaful contracts, addressing juristic nuances and operational frameworks.</p>
Saidon et al (2019)	<p>Benefits, product features, and service quality drive family takaful demand, but agents' knowledge gaps and lower financial support limit growth.</p>	<p>More research on takaful's financial support and better agent training to boost demand.</p>
Rusuli et al (2019)	<p>Marketing mix elements (Product, Pricing, Promotion, People, Process) significantly influence customer satisfaction in family takaful, with Process being the most critical factor.</p>	<p>Limited focus on takaful's growth despite market potential; future research should explore strategies to enhance customer trust and market penetration, especially in underserved regions.</p>
Baharin (2018)	<p>The Takaful industry in Malaysia has lower cost efficiency (66.87%) compared to conventional insurance (88.47%), attributed to organizational structure, technology gaps, and suboptimal input-output combinations.</p>	<p>Limited studies on Takaful efficiency using parametric methods; future research should explore international competitiveness and technology adoption to bridge efficiency gaps.</p>

Soualhi and Djafri (2021)	Mortality/morbidity assumptions in family takaful pricing align with Shari'ah via ibahah and maslahah. However, investment return assumptions may disadvantage shareholders, and charging extra for family medical history raises fairness issues. Time value of money is accepted.	Shari'ah analysis of pricing components like loadings and qard costs is limited. Future studies should explore fairer regulations and alternative models like waqf-based subsidies.
Magomadov et al (2017)	Three scenarios for introducing takaful in Russia are proposed. The moderate scenario, needing minimal legal changes, is most feasible. Takaful fits within mutual insurance laws but full integration needs legal updates for profit-sharing and Sharia-compliant investments.	Few studies address takaful regulation in non-Muslim countries. Future research should explore legal reforms and market demand in Muslim-populated regions of Russia.
Riaz et al (2021)	Religious adherence, reputation, and product awareness significantly drive family Takaful demand in Pakistan, while marketing efforts have little impact. Shari'ah compliance and public awareness are key to adoption.	Few studies explore demand factors in Pakistan. Future research should cover more cities, add variables like risk aversion and financial literacy, and use longitudinal data.
Zuki and Abu Bakar (2023)	Institutional trust significantly influences the intention to participate in Family Takaful (Solidarity) products among academicians in Malaysia. Attitude, subjective norms, and perceived behavioral control (based on the Theory of Planned Behavior) also positively affect participation intentions. The study validates the reliability and applicability of the proposed model for predicting Takaful adoption.	Gaps: Limited focus on institutional trust in Islamic finance; sample restricted to academicians, limiting generalizability. Future Directions: Expand to diverse demographics (e.g., private-sector employees), conduct longitudinal studies to track behavioral changes, and test the model in other Islamic financial contexts.
Madahi and Ismail (2021)	COVID-19 impacted Malaysia's Takaful market through liquidity strains and solvency risks. Relief measures aligned with Shari'ah principles helped policyholders.	No dedicated pandemic reserves; reliance on IBNR is insufficient. Need for pandemic-tailored Takaful products and regulatory updates. Research on Shari'ah-compliant risk models for future crises.
Sum et al (2018)	Insurable interest in insurance/takaful is only required at contract start, not death, risking abuse. Malaysia's laws allow claims even if interest lapses (e.g., after divorce). Shariah rules conflict with IFSA 2013 on maintaining interest until claim.	Fix loopholes allowing claims without current interest. Make nominee trustees mandatory for divorced/minor cases. Resolve Shariah disputes on benefit distribution. Strengthen laws to prevent exploitation.
Ismail (2014)	Linear tabarru' rates provide better fund stability and higher maturity balances than flat rates. Model ensures tabarru' funds precisely cover death benefits per Shariah principles.	Add variable investment returns Test with more mortality data Explore hybrid takaful models
Ismail (2013)	The study demonstrates that a linear tabarru' rate in family takaful plans adheres best to actuarial equivalence principles, avoiding negative fund balances and ensuring fair surplus distribution, unlike flat or modified first-year rates.	Further research is needed to address deterministic limitations, such as incorporating stochastic models for adverse mortality and investment risks, and exploring hybrid takaful models for enhanced robustness.
Dusuki et al (2012)	The study establishes Shari'ah-compliant parameters for wadi'ah-based family takaful, enabling guaranteed benefits (e.g., cash surrender values) while ensuring fund segregation, transparency, and avoidance of riba.	Further research needed on operational risks of wadi'ah fund guarantees and hybrid contract enforceability across jurisdictions.

Zainordin et al (2024)	Performance expectancy, effort expectancy, hedonic motivation, and price value significantly influence Malaysian consumers' intention to adopt family takaful, while social influence has no impact.	Study excludes religiosity and technology ease-of-use; future research should integrate these factors to better predict takaful adoption.
Ishak et al (2023)	Service quality and word of mouth significantly enhance customer satisfaction in Malaysia's family takaful industry, with service quality having a stronger impact.	Study limited to Peninsular Malaysia; future research should expand geographically and explore additional factors like digital engagement.
Arifin (2024)	The study validated a reliable scale (Cronbach's Alpha >0.70) to measure family takaful awareness, identifying attitude, subjective norms, and product knowledge as key determinants among Malaysian administrative staff.	Limited to public universities; future research should expand to diverse sectors and regions to generalize findings and explore additional influencing factors.
Mahsyar and Aslan (2023)	The study found that profitability, investment ratio, liquidity, and firm size positively and significantly influence the solvency of family takaful firms in ASEAN, while wakalah fees have a negative impact. GDP and inflation showed no significant relationship with solvency.	The study was limited to three ASEAN countries due to data constraints. Future research could expand to include more countries and examine both family and general takaful for broader insights. Additionally, deeper analysis of wakalah fees' impact is recommended.

Sources: Author's own (2025)

İslam Ekonomisi ve Finansı Lisans Öğrencilerinin Katılım Bankacılığına Bakış Açılarının Analizi: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Örneği

*Analysis of Islamic Economics and Finance Undergraduate
Students' Perspectives on Participation Banking: The Case of
Istanbul Sabahattin Zaim University*

Dr. Fatih Kazancı

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi,
İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi,
fatih.kazanci@izu.edu.tr

Istanbul Sabahattin Zaim University,
Faculty of Business Administration and
Management Sciences,
<https://orcid.org/0000-0002-7865-4229>
<https://ror.org/00xvwpq40>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types
Geliş Tarihi | Received
Kabul Tarihi | Accepted
Yayın Tarihi | Published
Yayın Sezonu | Pub Date Season
Sayı | Issue
Sayfa | Pages

Araştırma | Research Article
18 Haziran | June 2025
28 Ağustos | August 2025
31 Aralık | December 2025
Aralık | December
10
34-49

Atıf | Citation

Kazancı, F. (2025). İslam Ekonomisi ve Finansı Lisans Öğrencilerinin Katılım Bankacılığına
Bakış Açılarının Analizi: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Örneği.
Maruf İktisat İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi, (9), 34-49.
DOI: 10.58686/marufiktisat.1722030

İntihal | Plagiarism | Telif Hakkı | Copyright

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir
This article has been scanned by iThenticate. No
plagiarism detected.
Yayıncı | Published by
Maruf Eğitim Araştırma ve Dayanışma Vakfı
Maruf Education Research and Solidarity Foundation

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif
hakkına sahiptirler ve çalışmaları
CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.
Author(s) publishing with the journal retain(s) the
copyright to their work licensed under the
CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların
kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while
carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Fatih Kazancı).

İslam Ekonomisi ve Finansı Lisans Öğrencilerinin Katılım Bankacılığına Bakış Açılarının Analizi: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Örneği

Öz

Bu çalışmanın amacı, İslam Ekonomisi ve Finansı lisans öğrencilerinin katılım bankacılığına yönelik algı ve tutumlarını analiz etmek ve ayrıca bu algıların sosyo-demografik özellikler, bilgi düzeyi ve deneyim gibi faktörlere bağlı olarak nasıl şekillendiğini ortaya koymaktır. Elde edilen bulgular aracılığıyla katılım bankalarının bu öğrencilere yönelik staj ve istihdam imkânlarını artırmalarını teşvik etmek çalışmanın hedefidir. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi örneğinde gerçekleştirilen araştırmada, nicel araştırma yöntemiyle ve yapılandırılmış anket formu kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bulgular, öğrencilerin katılım bankacılığına genel olarak olumlu yaklaşıtlarını ve sistemi etik, adil ve faizsiz bir alternatif olarak değerlendirdiklerini göstermiştir. Ancak bazı uygulamalara yönelik eleştiriler de saptanmıştır. Bilgi düzeyi, sınıf, vatandaşlık durumu ve staj deneyimi, öğrencilerin algılarında anlamlı farklar yaratmıştır. Dini temelli motivasyonlara ek olarak ekonomik ve bireysel faydaların da tercihleri etkilediği görülmüştür. Araştırma, üniversiteler, katılım bankaları ve politika yapıcılara yönelik öneriler sunmuş olup, daha kapsayıcı ve nitelikli bir katılım finans ekosisteminin inşasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca, konu hakkındaki eğitim alan gençlerin finansal sisteme katılımını artırmak ve sektörün insan kaynağı ihtiyacına çözüm sunmak da çalışma açısından önemli hedefler arasındadır.

Anahtar Kelimeler: : İslam İktisadı, Katılım Bankacılığı, Öğrenci Algısı

JEL Sınıflandırması: G21, Z12, D14, A22

Analysis of Islamic Economics and Finance Undergraduate Students' Perspectives on Participation Banking: The Case of Istanbul Sabahattin Zaim University

Abstract

The aim of this study is to analyze the perceptions and attitudes of undergraduate students in Islamic Economics and Finance toward participation banking and to examine how these perceptions are shaped by socio-demographic characteristics, knowledge level, and practical experience. The study seeks to encourage participation banks to offer more internship and employment opportunities to these students based on the findings. The research was conducted at Istanbul Sabahattin Zaim University using a quantitative research design with a structured survey instrument. The findings reveal that students generally hold positive views of participation banking, perceiving it as an ethical, fair, and interest-free financial alternative. However, some criticisms of the practices have also been identified. Variables such as academic year, knowledge, citizenship status, and internship experience were found to have a significant impact on students' perceptions. In addition to religiously based motivations, economic and individual benefits have also been found to influence preferences. The research offers recommendations for universities, participation banks, and policymakers, aiming to contribute to building a more inclusive and high-quality participation finance ecosystem. Furthermore, increasing the participation of young people receiving education on this subject in the financial system and providing solutions to the sector's human resource needs are among the important goals of the study.

Keywords: Islamic Economics, Participation Banking, Student Perception

JEL Classification: G21, Z12, D14, A22

Giriş

Ülkemizde 40 yıllık bir geçmişi bulunan katılım bankacılığı günümüzde giderek daha fazla ilgi çekmekte ve büyüme sergilemektedir. Katılım bankaları çalışanlarını genellikle işletme ve iktisat fakültelerinin farklı bölümlerinin mezunlarından seçmektedirler. İslam Ekonomisi ve Finansı mezunları eğitim aldıkları dönemlerde katılım bankacılığının ilkeleri hakkında yeterince bilgi edinmemekte ve çalışma hayatına başladıktan sonra ancak bazı temel bilgileri kısa bir dönem içerisinde oryantasyon programlarıyla edinmek durumunda kalmaktadırlar. Katılım bankaları geleneksel bankalardan farklı olarak İslami finans ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalmak zorundadırlar. Bu kısa eğitimler ise çalışanlar üzerinde yeterli donanımı sağlamaktan bazen uzak kalmaktadır. Katılım bankası çalışanlarının İslami finans ilkelerini yeterince tanımamaları, bu ilkelerin çalışanlarca içselleştirilememesine sebep olmaktadır. Bu durum katılım bankalarını öncelikle fıkhi riske ve dolayısıyla itibar riskine maruz bırakabilmektedir. Katılım bankalarının İslam İktisadi ve Finansı bölümleri öğrencilerine staj imkânı tanımaları ve mezun olan öğrencileri daha sıklıkla istihdam etmeleri bahsedilen riskleri azaltmada etkili bir uygulama olarak düşünülebilir.

Türkçe ve İngilizce olarak eğitim verilen bu bölümden mezun olan öğrenciler lisans öğrenimleri boyunca iktisat, işletme ve finans alanında aldıkları temel derslere ek olarak İslam ekonomisi, İslami finans ve İslami bankacılık alanında çeşitli dersler almakta ve kendilerini geliştirmektedirler. Ayrıca Türkiye’de katılım bankacılığının çalışma sistemine dair dersler de almaktadırlar. Aldıkları dersler sayesinde katılım bankacılığının çalışma sistemini, sözleşme türlerini ve ilkeleri hakkında eğitim almış olarak iş hayatına başlamaktadırlar. Mezunlarının katılım bankacılığına olacak olan katkılarının İslam İktisadi ve Finansı eğitimi almayan mezunlardan daha fazla olması mantıklıdır.

Türkiye’de faaliyet gösteren üniversitelerden İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sakarya Üniversitesi ve KTO Karatay Üniversitesi bünyesinde İslam İktisadi ve Finans alanında lisans eğitimi verilmektedir. İslam İktisadi ve Finansı alanında ilk lisans eğitimi İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi’nde 2016 yılında başlamıştır. Bu bölüm İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi bünyesinde bulunmakta olup, günümüzde Türkçe ve İngilizce programlarında eğitime devam etmektedir. Bu bölüm ilk mezunlarını verdiği 2020 yılından günümüze kadar 240 öğrenci mezun etmiş olup, bunların 80’i İngilizce programdan mezun olmuştur. Bu üniversitede aynı alanda yüksek lisans ve doktora eğitimi de verilmekte olup, öğrenciler Türkçe, İngilizce ve ayrıca İslam İktisadi ve Hukuku alanında Arapça programlarda eğitim almaktadırlar (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi [İZÜ], 2025). 2017 yılında ise KTO Karatay Üniversitesi’nde İslami İktisadi ve Finans Bölümü açılmış olup, bu bölüm İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi altında eğitim vermektedir (KTO Karatay Üniversitesi, 2025). Devlet üniversiteleri bünyesinde ise bir ilk olarak Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi bünyesinde 2021 yılında İslam İktisadi ve Finansı bölümü açılmış olup, ilk mezunlarını 2024 yılında vermiştir (Sakarya Üniversitesi, 2025). Bu üniversiteler dışında Türkiye’de pek çok üniversitede bu alanda yüksek lisans ve doktora programları mevcuttur. Ayrıca bazı üniversiteler bünyesinde İslam İktisadi ve Finansı alanında Uygulama ve Araştırma Merkezleri de bulunmaktadır.

İslam İktisadi ve Finansı öğrencileri iktisat ve işletme ile ilgili dersleri yanında İslam Hukuk Metodolojisi, İslam Ekonomisinin Temelleri, İslam Ticaret Hukuku, İslami Finans ve Bankacılık, İslam İktisadının Kurumları, İslami Sigortacılık derslerini zorunlu olarak, İslam İktisat Tarihi, İslam İktisat Analizi, İslam İktisadi ve Para Politikası, Uluslararası İslami Finansal Kurumlar, İslam İktisat Düşünce Tarihi, İslami Finans Standartları ve Denetimi, İslami Mikrofinans ve Kobiler, İslami Finans ve Sermaye Piyasaları, Türkiye’de Katılım Bankacılığı, İslami Finans ve Risk Yönetimi, Katılım Finans Sektörünün Güncel Sorunları, İslami Finans Teknolojileri vb. seçmeli olarak dersler almaktadırlar (İZÜ, 2025).

Katılım bankaları lisans eğitimlerine devam eden öğrencilere çeşitli staj/yarı zamanlı çalışma imkânları da tanımaktadır. Bu öğrencilerin seçiminde 3. veya 4. sınıflara devam edenler dikkate alınmaktadır. Öğrencilerin belirli bir not ortalamasının üzerinde olması da öğrencilerin seçiminde rol oynamaktadır. Staja kabul edilen öğrenciler haftada en az 1 gün ayda en fazla on dört işgünü bankada yarı zamanlı görev almaktadırlar. Öğrencilerin sigortaları yaptırılmakta, yemek ücreti verilmekte ve çalıştıkları gün başına ücretleri ödenmektedir. Bu programları tamamlayan ve bu süreçte performans gösteren öğrencilere mezuniyet durumlarında şube veya genel müdürlük birimlerinde istihdam imkânı sunulmaktadır. Kuveyt Türk Katılım Bankası’nda “Bankada Kampüs”, Vakıf Katılım Bankası’nda “Geleceğe Katılım”, Albaraka Türk Katılım Bankası’nda “Genç Albaraka Akademisi”, Emlak Katılım Bankası’nda “Güçlü Kariyer” adı altında staj/yarı zamanlı çalışma programları mevcuttur.

Katılım bankaları üniversite mezunu istihdam ederlerken verdikleri ilanlarda genellikle üniversitelerin örgün eğitim veren İktisat ve İşletme Fakültelerinden mezun, 28 yaşından gün almamış, faizsiz bankacılık alanında çalışmaya istekli ve katılım bankacılığı prensiplerini benimsemiş mezunlara öncelik vereceklerini ifade etmektedirler. İlanlarda genellikle fakülte isimleri belirtilmekte olup, doğrudan İslam İktisadi ve Finansı mezunlarına yönelik ilanlar mevcut değildir. Katılım bankalarının İslam İktisadi ve Finans Bölümü mezunlarından ne kadarını istihdam ettikleri hakkında bir veriye yapılan araştırmada ulaşılamamıştır.

Çalışmanın asıl problemi, İslam Ekonomisi ve Finansı lisans öğrencilerinin katılım bankacılığına yönelik algı ve tutumlarının nasıl olduğu ve bu algıların, sosyo-demografik özellikler, bilgi düzeyi, deneyim ve kariyer beklentileri gibi faktörlere bağlı olarak nasıl şekillendiği üzerinedir.

Çalışmanın alt problemleri ise şunlardır:

- Öğrencilerin katılım bankacılığına ilişkin genel tutumları ve algıları nasıldır?
- Öğrencilerin bilgi düzeyi, katılım bankacılığına yönelik tutumlarını nasıl etkilemektedir?
- Öğrencilerin sınıf düzeyleri (1.-4. sınıf), staj yapma deneyimleri ve vatandaşlık durumları katılım bankacılığına bakışlarını nasıl farklılaştırmaktadır?
- Öğrencilerin katılım bankacılığına yöneliminde dini temelli motivasyonlar, ekonomik faydalar ve ürün çeşitliliği ne ölçüde etkili olmaktadır?
- Öğrenciler, katılım bankalarının mevcut uygulamalarını İslami ilkelere ne derece uygun bulmaktadır?
- Öğrencilerin mezuniyet sonrası katılım bankalarında çalışmaya yönelik eğilimleri var mıdır?

Çalışma bu bölümden mezun olacak olan öğrenciler açısından ve katılım bankalarına katkı sağlaması açısından önemlidir. Katılım bankalarının bu bölüm mezunlarına istihdamda öncelik tanınmaları her iki tarafa da katkı sağlayacaktır. Ayrıca bu bölüm mezunlarının öncelikli istihdamı mezunların farklı sektörleri tercih etme ihtimallerini de azaltacaktır. Böylece bu öğrencilerin aldıkları eğitimin farklı sektörler tarafından değil katılım bankaları tarafından değerlendirilmesi nitelikli iş gücü kaybını da önleyecektir.

1. Literatür Araştırması

Çalışmamız İslam İktisadı ve Finansı bölümünde okuyan lisans öğrencilerinin katılım bankacılığına bakış açılarının analiz edilmesi üzerine olduğundan, bu bölümde öncelikle üniversite öğrencileri üzerine yapılan bazı araştırmalara ve üniversite öğrencilerinin doğrudan katılım bankacılığına bakış açılarını analiz eden çalışmalara yer verilecektir. Son olarak, öğrencilerin katılım bankacılığına bakış açıları üzerine olan çalışmalara değinilecektir.

Üniversite öğrencileri üzerine yapılan araştırmalar incelendiğinde, öğrencilerin çoğunlukla finansal okuryazarlıklarının analiz edildiği çalışmalara rastlanılmıştır. Bu çalışmaların amacı, yöntemi, bulguları ve katkısı Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Üniversite Öğrencileri Üzerinde Yapılan Araştırmalar.

Yazarı ve Yılı	Amacı	Yöntemi	Bulguları	Katkısı
Ergün, Şahin & Ergin (2014)	Öğrencilerin finansal okuryazarlık düzeylerini belirlemek	Anket, nicel analiz	Öğrencilerin finansal okuryazarlık düzeyleri düşük, karar alma süreçlerinde yetersizlik mevcut.	Finansal okuryazarlık eksikliklerini ortaya koymuştur.
Çınko, Avcı, Ergun & Tekçe (2017)	Finansal okuryazarlık ve davranış düzeylerini ölçmek	Anket	Öğrencilerde finansal okuryazarlık orta düzeydedir. Ancak finansal davranışları olumludur.	Finansal okuryazarlık ve davranış farkını göstermiştir.
Contuk (2018)	Öğrencilerin finansal okuryazarlık seviyelerini belirlemek	Anket	Öğrencilerin çoğunluğu düşük finansal okuryazarlığa sahiptir.	Bölgesel eksiklikleri ortaya koymuştur.
Tetik (2019)	Finansal bilgi, tutum ve okuryazarlığın demografik değişkenlere göre farklılığını incelemek	Anket, istatistiksel analiz	Öğrencilerin finansal okuryazarlık düzeyi cinsiyet, bölüm ve sınıfa göre farklılaşmaktadır.	Demografik faktörlerin finansal okuryazarlık üzerindeki etkisini göstermiştir.
Kaya & Güneş (2019)	Finansal okuryazarlık seviyelerini ölçmek	Anket	Öğrencilerin finansal okuryazarlıkları orta ve düşük seviyededir.	Bölüm öğrencilerinin durumunu göstermiştir.
Cem, Eren & Balkar (2020)	Öğrencilerin finansal okuryazarlık ve konvansiyonel bankalara bakışını incelemek	Anket	Öğrenciler temel finans kavramlarını bilmiyor. Bilgisi yüksek olanlar ise faizli bankalara yöneliyor, düşük olanlar dini hassasiyetle hareket ediyor.	Finansal bilgi ile banka tercihi arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur.
Tekin & Dursun (2021)	Öğrencilerin finansal okuryazarlık ve tutumlarını analiz etmek	Anket	Finansal okuryazarlık yetersiz, ancak tutumlar olumludur.	Tutum ve okuryazarlık ilişkisini vurgulamıştır.

Genel olarak öğrencilerin finansal okuryazarlık düzeylerinin düşük veya en fazla orta seviyede olduğunu görülmüştür. Öğrencilerin finansal bilgi eksikliği nedeniyle karar alma süreçlerinde yetersiz kaldığı, finansal okuryazarlık seviyelerinin cinsiyet, bölüm ve sınıf gibi demografik değişkenlere göre farklılık gösterdiği ve bazı durumlarda olumlu finansal tutumlara rağmen bilgi yetersizliğinin devam ettiği saptanmıştır. Finans bilgisi yüksek olan öğrenciler ekonomik kazanç odaklı tercihler yaparken, bilgisi düşük olanların daha çok dini hassasiyetlere göre hareket ettikleri belirlenmiştir. Genel olarak literatürdeki ortak bulgu, öğrencilerin finansal okuryazarlık bakımından yeterli seviyede olmadıklarıdır.

Üniversite öğrencilerinin İslami finansa ve katılım bankalarına bakış açıları üzerine yapılan çalışmalar Tablo 2’de gösterilmekte olup, sayıca daha az çalışmaya rastlanmıştır.

Tablo 2. Üniversite Öğrencilerinin İslami Finansa ve Katılım Bankalarına Bakış Açuları Üzerine Yapılan Araştırmalar.

Yazarı ve Yılı	Amacı	Yöntemi	Bulguları	Katkısı
Türk (2020)	Katılım bankacılığına bakış ve tercih nedenlerini araştırmak	Anket	Öğrencilerin çoğu katılım bankalarını tanımıyorlar. Tanıyanlar ise dini hassasiyetle pozitif bakıyorlar.	Öğrencilerin algısındaki bilgi eksikliğini ortaya koymuştur
Tekin & Temelli (2020)	Katılım ve konvansiyonel banka tercih nedenlerini incelemek	Anket	Öğrencilerin katılım bankacılığı bilgisi yetersizdir. Tercihlerde dini hassasiyet, alışkanlık ve işlem kolaylığı etkilidir.	Öğrencilerin tercih motivasyonlarını karşılaştırmalı olarak göstermiştir.
Öner & Canbaz (2023)	Üniversite öğrencilerinin İslami finans okuryazarlığını araştırmak	Anket	Öğrencilerde farkındalık vardır ancak bilgi düzeyleri yetersizdir.	Türkiye genelinde durum tespiti yapılmıştır.
Canbaz (2023)	Öğrencilerin eğitim ve sektöre bakış açılarını incelemek	Anket	Öğrencilerin akademik ilgisi yüksektir ancak sektörde çalışmaya karşı tereddüt vardır. Ayrıca uygulamalı eğitime ihtiyaç duyulmaktadır.	Eğitim boyutundaki eksiklikleri ortaya koymuştur.
Özenli (2024)	Katılım bankacılığına yönelik algıları tespit etmek	Anket	Öğrenciler katılım bankacılığı hakkında kısıtlı bilgiye sahiptir. Tercih nedenleri güven, etik değerler, faizsizliktir.	Etik ve güven unsurunu vurgulamıştır.

Öğrencilerin katılım bankacılığına ilgi duyduklarını fakat yeterli bilgiye sahip olmadıklarını görülmüştür. Katılım bankalarının çalışma tercihinde dini hassasiyet, güvenilirlik, etik değerler ve faizsizlik ön plana çıkmıştır. Konvansiyonel bankaların tercihinde ise alışkanlık, erişim kolaylığı ve finansal avantajlar etkili olmuştur. Öğrencilerin İslami finans konusunda farkındalık sahibi olsalar da bilgi düzeyleri düşüktür. İslam İktisadı ve Finansı öğrencileri ise alana akademik ilgi duymakla birlikte sektörde çalışma konusunda tereddüt yaşamaktadırlar.

Toplumun katılım bankacılığına bakış açılarının saptanması üzerine yapılan araştırmalarda ise Tablo 3’teki sonuçlara ulaşılmıştır.

Tablo 3. Toplumun Katılım Bankacılığına Bakış Açılarının Saptanması Üzerine Yapılan Araştırmalar.

Yazarı ve Yılı	Amacı	Yöntemi	Bulguları	Katkısı
Er, Er & Altunışık (2022)	X ve Y kuşaklarının katılım bankacılığına bakışlarını incelemek	Anket	Y kuşağının dini motivasyonu yüksek olup, X kuşağı ise bilgiye daha açıktır.	Kuşak farklılıklarını göstermiştir.
Pilatin (2022)	Tercih nedenlerini bölgesel olarak araştırmak	Anket	Katılım bankacılığında düşük maliyet, hizmet kalitesi, faizsizlik tercih nedenidir. Eğitim, gelir ve yaşa göre tercihlerde değişim mevcuttur.	Bölgesel farklılıkları ortaya koymuştur.
Aslan & Dağ (2023)	Bireylerin banka algılarını incelemek	Anket	Bireyler katılım ve konvansiyonel banka farklılıklarını yeterince tanımamaktadır.	Bölgesel bilgi eksikliğini ortaya koymuştur.

Katılım bankacılığına yönelik algılar da incelenmiştir. Kuşaklar, bölgeler ve sosyo-demografik faktörlere göre farklılık göstermektedir. Genç kuşaklar dini motivasyona daha fazla önem verirken, daha yaşlı kuşaklar güncel bilgilere daha açıktır. Katılım bankalarının tercih edilmesinde düşük maliyet, hizmet kalitesi ve faizsizlik temel belirleyici unsurlar olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca eğitim, gelir ve yaş gibi değişkenler bu tercihleri şekillendirmiştir. Bireylerin, katılım bankaları ile konvansiyonel bankalar arasındaki farklara dair bilgilerinin çoğunlukla yetersiz olduğu da çalışmalarda görülmektedir.

Literatürdeki çalışmaların amacı, çoğunlukla üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeylerini ve katılım bankacılığına yönelik algı ve tercih nedenlerini ortaya koymaya yönelik olarak yapılmıştır. Çalışmalar finansal bilgi eksikliğini, demografik farklılıkları ve tercih motivasyonlarını ortaya koyarak genel eğilimleri açıklamaktadır. Çalışmamızın literatürden farkı, eğitim süreci, sınıf düzeyi, staj deneyimi ve vatandaşlık statüsü gibi değişkenleri de dikkate alarak öğrencilerin algılarındaki farklılıkları ortaya koymaktadır. Ayrıca literatüre yalnızca genel eğilimleri değil, aynı zamanda eğitim ve uygulamalı deneyimin öğrencilerin algıları üzerindeki etkisini de ortaya koyarak özgünlük katmaktadır.

2.Yöntem

2.1.Araştırma Modeli

Bu araştırma, İslam İktisadı ve Finansı lisans öğrencilerinin katılım bankacılığına yönelik bakış açılarını nicel bir yaklaşımla incelemek amacıyla yürütülmüştür. Araştırmada betimsel tarama modeli kullanılmıştır. Model mevcut durumu nesnel verilerle ortaya koymayı hedeflemiştir. Veriler, yapılandırılmış bir anket formu kullanılarak belirlenen öğrencilerin üzerinden toplanmıştır. Elde edilen nicel veriler bazı istatistiksel analiz teknikleriyle değerlendirilerek, öğrencilerin katılım bankacılığına yönelik algıları, tutumları ve eğilimleri analiz edilmiştir. Bu yöntem sayesinde, İslam iktisadı ve finansı eğitimi alan öğrencilerin finansal sistem içerisindeki alternatif yapılara dair değerlendirmeleri ortaya konmuştur.

2.2.Çalışmanın Evren ve Örneklemi

Çalışmanın amacı İslam İktisadı ve Finansı bölümünde okuyan lisans öğrencilerinin katılım bankacılığına olan bakış açılarını belirlemek olduğundan, araştırmanın evreni olarak İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İslam İktisadı ve Finansı Bölümü'nde okuyan öğrenciler seçilmiştir. Hazırlanan ankette öncelikle 3 adet demografik ve 3 adet anahtar soruya yer verilmiştir. Sonrasında, çalışmanın yazarı tarafından geliştirilen "İslam İktisadı ve Finansı Öğrencilerinin Katılım Bankacılığına Bakış Açısı Tespit Ölçeği" ankette yer almıştır. Bu ölçeğe ait 15 ifade mevcuttur. Çalışmada 5'li likert ölçeği kullanılmış olup, cevaplar "kesinlikle katılmıyorum" ifadesinden "kesinlikle katılıyorum" ifadesine doğru kurgulanmıştır. Son olarak ilgili bölümde okuyan ve katılım bankalarında işlem yapmayı tercih eden öğrencilere çoktan seçmeli bir soru iletilmiştir. Anket ilgili bölümde aktif öğrencilik hayatı devam eden tüm öğrencilere iletilmiş olup, 100 öğrenciden cevap alınmıştır. Alınan cevaplardan 4'ü sağlıksız veri içerdiğinden elenmiş ve kalan 96 cevap analize dahil edilmiştir.

2.3.Veri Toplama Araçları

Kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak, hazırlık sınıfından son sınıfa kadar İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İslam İktisadı ve Finansı Bölümü'nde aktif öğrenciliği devam tüm öğrencilere, Google Forms programında hazırlanan anket soruları, e-mail ve Microsoft Teams aracılığıyla iletilmiştir.

2.4.Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmada verilere IBM SPSS istatistik programı aracılığıyla, sırasıyla frekans analizi, normallik testi, güvenilirlik testi, ki-kare analizi, tek örneklem t testi, bağımsız örneklem t-testi ve tek yönlü varyans analizi (anova) uygulanmıştır. Frekans analizi yapılarak demografik bilgilerin frekansı ve yüzdeleri belirlenmiştir. Normallik testi yapılarak verilerin normal dağılıma sahip olduğu saptanmış ve verilere parametrik test uygulanmasına karar verilmiştir. Ki-kare analizi ile demografik ölçek verileri kendi aralarında değerlendirmeye tabi tutulmuştur. T- testleri ile de araştırma ölçeğine verilen cevaplar değerlendirilmiştir. Gruplar arasındaki anlamlı farklılıkları saptamak amacıyla gerçekleştirilen Anova analizinde ise Games-Howell testinden faydalanılmıştır.

2.5.Araştırma Etiği

Araştırma yapmak için İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Etik Kurul Başkanlığı'na 13.03.2024 tarihinde başvuru yapılmıştır. Başvuruda etik kurul başvuru formuna ek olarak; başvuru dilekçesi, araştırmacı etik taahhütname, bilgilendirilmiş gönüllü olur formu ve ölçme araçları kurula iletilmiştir. Araştırmaya, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurulu Başkanlığı'nın 27.03.2025 tarihli 2025/3 sayılı toplantısında oy birliği ile alınan kararla onay verilmiştir. Çalışmanın ilk safhalarında literatür taraması gerçekleştirmek amacıyla yapay zekâdan (GPT-4.1) faydalanılmıştır.

3. Bulgular

Analiz aşamasında verilere öncelikle Tablo 1 ve Tablo 2'de sonuçları verilen frekans analizi uygulanmıştır. Verilere uygulanan normallik testi sonucunda cevaplar normal dağılım gösterdiğinden, sonuçlar parametrik testlerle değerlendirilmiştir. Güvenirlilik analizi testinde Cronbach's Alpha katsayısı %73 civarında bulunmuştur. Cronbach's Alpha katsayısının %70 ve üstünde çıkması verilerin güvenilir olduğunu anlamını taşımaktadır (Tavakol ve Dennick, 2011).

3.1. Demografik Bulgular

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İslam İktisadi ve Finansı Bölümü Türkçe ve İngilizce programlarında okuyan öğrenciler üzerine uygulanan ankete ait demografik bulgular Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4: Demografik Bulgular

Cinsiyet	Kişi sayısı	%
Kadın	48	50
Erkek	47	50
Toplam	95	100
Vatandaşlık	Kişi sayısı	%
T.C.	75	79,2
Yabancı Ülke	20	20,8
Toplam	95	100
Devam Edilen Sınıf	Kişi sayısı	%
Hazırlık Sınıfı	6	6,3
1. Sınıf	27	28,1
2. Sınıf	19	19,8
3. Sınıf	21	22,9
4. Sınıf	22	22,9
Toplam	95	100

Ankete toplam 95 öğrenci katılmış olup, katılımcıların 47'si erkek ve 48'i kadındır. Bu öğrencilerden 75'i Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı, 20'si ise yabancı ülke vatandaşıdır. Ankette vatandaşlık sorusunun bulunma nedeni, yabancı ülke vatandaşlarının da katılım bankalarına bakış açılarının belirlenmesidir. Anketteki diğer bir demografik soru öğrencilerin hangi sınıfa devam ettikleri üzerinedir. Ankete katılanlardan 6'sı hazırlık sınıfına, 27'si 1. sınıfa, 19'u 2. sınıfa, 21'i 3. sınıfa ve 22'si 4. sınıfa devam etmektedirler. Bu sorunun ankette bulunma nedeni ise devam edilen sınıfa göre öğrencilerin katılım bankacılığına güvenlerinde, bilgi düzeylerinde ve beklentilerinde değişiklik olup olmadığını saptamaktır.

3.2. Anahtar Sorulara İlişkin Bulgular

Ankette öğrencilere anahtar soru olarak 3 soru sorulmuştur. Bu sorulara ait bulgular Tablo 2'de gösterilmektedir. Bu sorulardan ilki katılım bankalarından hizmet alanlarla ilgilidir. Bu soru öğrencilerin katılım bankalarıyla olan ilgi ve ilişkilerini belirlemek amacıyla sorulmuştur. Diğer soru katılım bankalarında staj yapanlar ile ilgili olup, bu soru katılım bankalarında staj yapılma oranını ve staj yapanların bakış açılarında staj yapmayanlara oranla değişiklik olup olmadığını saptamak amacıyla sorulmuştur. Diğer bir soru ise katılım bankalarında çalışma isteği üzerinedir. Bu soru öğrencilerin mezun olduktan sonra hangi oranda bu bankalarda çalışmak istediklerini saptamak için sorulmuştur.

Tablo 5: Anahtar Sorulara İlişkin Bulgular

Katılım Bankalarından Hizmet Alanlar	Kişi sayısı	%
Evet	56	58,3
Hayır	40	41,7
Toplam	95	100
Katılım Bankalarında Staj Yapanlar	Kişi sayısı	%
Evet	10	10,4
Hayır	85	89,6
Toplam	95	100
Katılım Bankalarında Çalışmak İsteyenler	Kişi sayısı	%
Evet	57	60,4
Hayır	38	39,6
Toplam	95	100

Öğrencilerin %58,3'ü katılım bankalarından hizmet almaktadırlar. Bu bulgu öğrencilerin yarıdan fazlasının katılım bankalarına karşı ilgili oldukları ve ilişki içerisinde buldukları anlamına gelmektedir. İkinci soru ise öğrencilerin katılım bankalarında staj yapıp yapmadıkları ile ilgilidir. Bulguya göre öğrencilerin sadece 10,4'ü bir katılım bankasında staj yapmış ya da yapmaya devam etmektedir. Bu oranın düşük olması, katılım bankalarının genellikle 3. ve 4. sınıf öğrencilerini staja kabul etmelerinden, staj başvurularının bazılarının kabul edilmemesinden ve öğrencilerin staj zorunluluğunun bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Bu oranın daha yukarılara çıkması için katılım bankalarının bu bölüm öğrencilerine daha fazla staj imkânı tanınması ve fakülte bünyesinde stajın zorunlu olması gereklidir. Son soru ise mezun olduktan sonra katılım bankalarında öğrencilerin çalışmak isteyip istemedikleri ile ilgilidir. Öğrencilerin %60,4'ü mezun olduktan sonra bu bankalarda çalışmak istediklerini ifade etmişlerdir. Öğrencilerin çoğunluğunun katılım bankalarına olan ilgisini bu sonuç bize göstermektedir.

3.3.Ki-Kare (Chi-Square) Test Bulguları

Ki-Kare testinde nominal ve ordinal ölçeklerde iki veya daha fazla değişken arasında ilişki olup olmadığı ve dağılımlarının farklılık gösterip göstermediği incelenir (Franke, Ho ve Christie, 2012). Çalışmada öğrencilerin demografik özellikleri ve katılım bankaları ile olan ilişkileri ki-kare testi ile analiz edilmiştir.

Araştırmada, katılımcıların vatandaşlık durumları ile katılım bankalarından hizmet alma durumları arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur (ki-kare = 15.880, df = 1, p < .05). Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan öğrenciler, yabancı uyruklu öğrencilere oranla katılım bankalarından daha fazla hizmet almaktadırlar. T.C. vatandaşlarının finansal sistemle daha yoğun bir etkileşim içerisinde olduklarını ve katılım bankacılığına erişim veya yönelimin yerli öğrenciler arasında daha yaygın olduğunu bu sonuç bize göstermiştir.

Benzer şekilde, vatandaşlık durumu ile katılım bankalarında istihdam isteği arasında da anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir (ki-kare = 4.222, df = 1, p < .05). Elde edilen bulgu, yabancı uyruklu öğrencilerin çok azının, buna karşılık T.C. vatandaşı öğrencilerin istihdam isteğinin ise çoğunluğunun istihdam talep ettiğini ortaya koymuştur. Bu sonuca göre, katılım bankalarında T.C. vatandaşı öğrencilerin istihdam talebinin yabancı uyruklu öğrencilere göre çok daha yüksek olduğu görülmüştür.

3.4.Tek Örneklem T Testi Bulguları

Tek örneklem testleri ortalamaya göre verilerin anlamlılığını test etmektedir. Katılımcıların katılım bankacılığına yönelik görüşlerinin ortalama 3 değeri ile karşılaştırılması amacıyla tek örneklem t-testi uygulanmıştır. Yapılan test sonucunda F1 ve F2 ölçeklerinde anlamlı farklılık bulunmamıştır. F3, F4, F5, F6, F7, F8, F9, F10, F11, F12, F13, F14 ve F15'te ise anlamlı farklılıklar mevcuttur.

Tablo 6. Tek Örneklem t Testi Bulguları ve Yorumu

İfade	Ort. (M)	SS	t (sd=95)	p	Yorum
F1 Katılım bankacılığının temel ilkeleri hakkında bilgi sahibiyim.	3,22	1,20	1,802	= 0,75	İstatistiki olarak anlamlı değil
F2 Katılım bankalarının kullandıkları tüm ürünlerin İslami finans ilkelerine uygun olduğunu düşünüyorum.	2,89	1,07	-,962	= 0,34	İstatistiki olarak anlamlı değil
F3 Katılım bankacılığı, geleneksel (faizli) bankacılığa kıyasla daha etik ve adil bir finans sistemidir.	3,84	1,09	7,498	< .001	Pozitif
F4 Katılım bankacılığını geleneksel (faizli) bankacılığa tercih ederim.	4,35	1,02	12,892	< .001	Güçlü pozitif
F5 Katılım bankaları mal alım satımına aracılık ettiklerinden reel ekonomiye geleneksel (faizli) bankalardan daha fazla katkı sağlarlar.”	3,75	1,07	6,789	< .001	Pozitif
F6 Katılım bankaları toplumun sosyal alanda gelişmesi için geleneksel (faizli) bankalara göre daha fazla katkı sağlarlar	3,86	0,99	8,403	< .001	Pozitif
F7 Katılım bankaları sadece helâl olan mal ve hizmetlere aracılık ederler.	3,66	1,22	5,131	< .001	Pozitif
F8 Katılım bankalarının murabaha işlemlerinde kullandıkları vade farkı ile faiz arasında bir fark yoktur.	2,73	1,27	-2,105	< .038	Negatif
F9 Katılım bankaları kullandıkları tüm ürünler için fıkhi danışma kurullarından onay almaktadırlar.	3,54	1,00	5,188	< .001	Pozitif
“F10 Katılım bankalarının tüm işlemleri İslam iktisadi ilkelerine uyum açısından denetime tabi tutulmaktadır.”	3,54	1,07	4,890	< .001	Pozitif
“F11 Bölümümdeki bazı arkadaşlarım katılım bankalarının İslami finans ilkelerine uygun olmayan bazı işlemler yaptıklarına inanmaktadırlar.	3,43	1,10	3,831	< .001	Pozitif
“F12 Çevremdeki bazı insanlar (bölüm arkadaşlarım hariç) katılım bankalarının geleneksel (faizli) bankalardan bir farkı olmadığına inanmaktadırlar.	3,57	1,20	4,618	< .001	Pozitif
“F13 Katılım bankalarının İslami İktisadi ve Finansı öğrencilerine yönelik tanıtım faaliyetlerinde bulunması gerektiğini düşünüyorum.	4,54	0,87	17,161	< .001	Güçlü pozitif
“F14 Katılım bankalarının öncelikle İslami İktisadi ve Finansı mezunlarını istihdam etmeleri gerektiğini düşünüyorum.	4,50	0,93	15,623	< .001	Güçlü pozitif
“F15 Katılım bankalarının geleneksel (faizli) bankalarla rekabet içerisinde olmaları nedeniyle, İslami finans ilkelerinden uzaklaşma tehlikesi içerisinde olduklarını düşünüyorum.	3,60	1,05	5,592	< .001	Pozitif

Tablo 6’da verilen tek yönlü t testi analiz sonuçlarına göre, F1 ve F2 dışındaki tüm ölçekler istatistiksel açıdan anlamlıdır.

3.5. Bağımsız Örneklem t Testi Bulguları

Bağımsız örneklem t testinde birbirinden bağımsız iki grubun bir bağımlı değişkene göre ortalamaları karşılaştırılarak bu ortalamalar arasındaki farklılıklara bakılır. Demografik özelliklere göre tüm ölçek değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bulunan farklılıklar aşağıda sıralanmıştır:

Cinsiyete göre yapılan bağımsız örneklem testinde kadın ve erkek cevaplarında herhangi bir farklılığa rastlanmamıştır.

Vatandaşlığa göre yapılan testte F3, F11 ve F12 de farklılık saptanmıştır:

Öğrencilerin vatandaşlık durumlarına göre katılım bankacılığının geleneksel bankacılığa kıyasla daha etik ve adil olduğunu düşünüp düşünmedikleri: Yabancı uyruklu öğrencilerin (n=20) tutum puanı ortalaması (M= 4.40, SD=0.88), T.C. uyruklu (n=75) öğrencilerinkinden (M=3.69, SD=1.10) anlamlı derecede daha yüksektir (t(95)=-2.646, p=.001). Elde edilen etki bü-

yüklüğü ($d = 0.71$) orta seviyenin üst düzeylerindedir. (Etki büyüklüğü (Cohen's d) 0.2 =küçük, 0.5 =orta ve 0.8 ve üstü=büyük etki olarak tanımlanır.)

Öğrencilerin vatandaşlık durumlarına göre bölümlerindeki bazı arkadaşlarının katılım bankalarının İslami finans ilkelerine uygun olmayan bazı işlemler yaptıklarına inanıp inanmadıkları: Yabancı uyruklu öğrencilerin ($n=20$) tutum puanı ortalaması ($M=3.90$, $SD=0.91$), T.C. uyruklu ($n=75$) öğrencilerinkinden ($M=3.31$, $SD=1.11$) anlamlı derecede daha yüksektir ($t(95)=-2.190$, $p=.031$). Elde edilen etki büyüklüğü ($d=0.58$) orta düzeydedir.

Öğrencilerin vatandaşlık durumlarına göre çevrelerindeki bazı insanların (bölüm arkadaşları hariç) katılım bankalarının geleneksel (faizli) bankalardan bir farkı olmadığına inanıp inanmadıkları: T.C. uyruklu öğrencilerin ($n=75$) tutum puanı ortalaması ($M=3.76$, $SD=1.16$), yabancı uyruklu ($n=20$) öğrencilerinkinden ($M=2.85$, $SD=1.09$) anlamlı derecede daha yüksek bulunmuştur ($t(95)=3.154$, $p=.002$). Elde edilen etki büyüklüğü ($d=0.81$) yüksek düzeydedir.

1. ve 4. sınıfa devam eden öğrencilere göre yapılan testte F1 ve F8'de farklılık saptanmıştır:

1. ve 4. sınıfa devam eden öğrencilerin katılım bankacılığı temel ilkeleri hakkında bilgi sahibi olup olmadıkları: 4. sınıf öğrencilerinin ($n=22$) tutum puanı ortalaması ($M=4.27$, $SD=0.63$), 1. sınıf ($n=27$) öğrencilerinkinden ($M=2.40$, $SD=1.15$) anlamlı derecede daha yüksektir ($t(95)=-7.192$, $p=.001$). Etki büyüklüğü ($d=2.02$) çok yüksek ve anlamlı düzeyde bir etkiye işaret etmektedir.

1. ve 4. sınıfa devam eden öğrencilerin katılım bankalarının murabaha işlemlerinde kullandıkları vade farkı ile faiz arasında fark olup olmadığı hakkındaki düşünceleri: 1. sınıf öğrencilerinin ($n=27$) tutum puanı ortalaması ($M=2.96$, $SD=1.29$), 4. sınıf ($n=22$) öğrencilerinkinden ($M=2.00$, $SD=1.07$) anlamlı derecede daha yüksektir. ($t(95)=2.809$, $p=.007$). Etki büyüklüğü ($d=0.81$) yük düzeyde bulunmuştur.

Katılım bankalarından hizmet alımına göre yapılan testte sadece F1 ve F12'de farklılık saptanmıştır:

Katılım bankalarından hizmet alan öğrencilerin katılım bankalarının temel ilkeleri hakkında bilgi sahibi olup olmadıkları: Katılım bankalarından hizmet alan öğrencilerin ($n=56$) tutum puanı ortalaması ($M=3.50$, $SD=1.13$), katılım bankalarından hizmet almayan ($n=39$) öğrencilerinkinden ($M=2.82$, $SD=1.19$) anlamlı derecede daha yüksek çıkmıştır ($t(95)=2.824$, $p=.006$). Etki büyüklüğü ($d=0.59$) orta düzeydedir.

Katılım bankalarından hizmet alan öğrencilerin çevrelerindeki bölüm arkadaşları haricindeki insanların katılım bankalarının geleneksel bankalardan farkı olup olmadığına olan inançları: Katılım bankalarından hizmet alan öğrencilerin ($n=56$) tutum puanı ortalaması ($M=3.84$, $SD=1.09$), katılım bankalarından hizmet almayan ($n=39$) öğrencilerinkinden ($M=3.18$, $SD=1.25$) anlamlı derecede daha yüksektir ($t(95)=2.726$, $p=.008$). Elde edilen etki büyüklüğü ($d=0.56$) orta düzeydedir.

Katılım bankalarında staj yapanlara göre yapılan testte F1, F2, F4, F6'da farklılık saptanmıştır:

Katılım bankalarında staj yapan öğrencilerin katılım bankacılığının temel ilkeleri hakkında bilgi sahibi olup olmadıkları: Katılım bankalarında staj yapan öğrencilerin ($n=10$) tutum puanı ortalaması ($M=4.20$, $SD=0.92$), katılım bankalarında staj yapmayan ($n=85$) öğrencilerinkinden ($M=3.11$, $SD=1.17$) anlamlı derecede daha yüksek bulunmuştur. ($t(95)=2.838$, $p=.006$). Elde edilen etki büyüklüğü ($d=1.04$) yüksek düzeydedir.

Katılım bankalarında staj yapan öğrencilerin katılım bankalarının kullandıkları tüm ürünlerin İslami finans ilkelerine uygun olup olmadığı hakkındaki düşünceleri: Katılım bankalarında staj yapan öğrencilerin ($n=10$) tutum puanı ortalaması ($M=3.60$, $SD=1.26$), katılım bankalarında staj yapmayan ($n=85$) öğrencilerinkinden ($M=2.81$, $SD=1.02$) anlamlı derecede daha yüksek bulunmuştur. ($t(95)=2.258$, $p=.026$). Elde edilen etki büyüklüğü ($d=0.69$) orta ile yüksek düzey arasında bir etkiye işaret etmektedir.

Katılım bankalarında staj yapan öğrencilerin katılım bankaları mal alım satımına aracılık ettiklerinden reel ekonomiye geleneksel (faizli) bankalardan daha fazla katkı sağlayıp sağlamadıkları hakkındaki düşünceleri: Katılım bankalarında staj yapan öğrencilerin ($n=10$) tutum puanı ortalaması ($M=4.50$, $SD=0.53$), katılım bankalarında staj yapmayan ($n=85$) öğrencilerinkinden ($M=3.66$, $SD=1.09$) anlamlı derecede daha yüksek bulunmuştur. ($t(95)=2.407$, $p=.018$). Etki büyüklüğü ($d=0.98$) yüksek düzeydedir.

"F6 Katılım bankaları toplumun sosyal alanda gelişmesi için geleneksel (faizli) bankalara göre daha fazla katkı sağlarlar."

Katılım bankalarında staj yapan öğrencilerin katılım bankalarının toplumun sosyal alanda gelişmesi için geleneksel (faizli) bankalara göre daha fazla katkı sağlayıp sağlamadığı üzerine olan düşünceleri: Katılım bankalarında staj yapan öğrenci-

lerin (n=10) tutum puanı ortalaması (M=4.30, SD =0.48), katılım bankalarında staj yapmayan (n=85) öğrencilerinkinden (M=3.80, SD=1.02) anlamlı derecede daha yüksek bulunmuştur. (t(95)=2.650, p=.015). Etki büyüklüğü (d=0.63) orta düzeye yakın ve yüksek bir etkiye sahiptir.

Katılım bankalarında istihdam edilmek isteyenlere göre yapılan testte F3 ve F9'da farklılık saptanmıştır:

Katılım bankalarında istihdam edilmek isteyen öğrencilerin katılım bankacılığını geleneksel (faizli) bankacılığa kıyasla daha etik ve adil bir finans sistemi olup olmadığı üzerine düşünceleri: Katılım bankalarında istihdam edilmek isteyen öğrencilerin (n=57) tutum puanı ortalaması (M=4.12, SD=0.98), katılım bankalarında istihdam edilmek istemeyen (n=38) öğrencilerinkinden (M=3.42, SD=1.13) anlamlı derecede daha yüksek bulunmuştur. (t(95)=3.209, p=.002). Etki büyüklüğü (d=0.66) orta ile büyük arasındadır.

Katılım bankalarında istihdam edilmek isteyen öğrencilerin katılım bankalarının kullandıkları tüm ürünler için fikri danışma kurullarından onay alıp almadıkları üzerine düşünceleri: Katılım bankalarında istihdam edilmek isteyen öğrencilerin (n=57) tutum puanı ortalaması (M=3.70, SD= 1.07), katılım bankalarında istihdam edilmek istemeyen (n= 8) öğrencilerinkinden (M=3.29, SD=0.87) anlamlı derecede daha yüksek bulunmuştur. (t(95) =1.982, p=.050). Etki büyüklüğü (d=0.42) küçük ile orta arasındadır.

3.6. Tek Yönlü Varyans Analizi (Anova) Bulguları

Anova analizinde tek bir bağımsız (demografik) değişkene ilişkin ikiden fazla grubun bağımlı değişkene göre ortalamalarının karşılaştırılması ve bu ortalamalar arasındaki anlamlı farklılıklar analiz edilmektedir.

H0: Devam edilen sınıfla katılım bankacılığının temel ilkeleri hakkında bilgi sahipliği değişmez.

H1: Devam edilen sınıfla katılım bankacılığının temel ilkeleri hakkında bilgi sahipliği değişir.

Öncelikle tüm ölçek üzerine anova testi yapılmış olup, sadece "F1_Katılım bankacılığının temel ilkeleri hakkında bilgi sahibiyim." ölçeğinde H1 hipotezi kanıtlanmıştır.

Bu sonuç en az iki grup arasında anlamlı farklılık bulunduğu anlamına gelmekte olduğundan, bu durumda Post Hoc testlerinden biri seçilmiştir. Varyans homojenliği analizinde sig. değeri 0.02 çıktığından ve F1'de sııftaki öğrenci sayıları farklı olduğundan, "Games-Howell" testi yapılmasına karar verilmiştir.

Tablo 7. Katılım Bankalarının Temel İlkelerine Hakkında Öğrencilerin Devam Ettikleri Sınıfa Göre Bilgi Seviyelerinin Analizi

(I) Devam Edilen Sınıf	(J) Devam Edilen Sınıf	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.
Hazırlık Sınıfı	1. sınıf	,42593	,52626	,920
	2. sınıf	-,16667	,51838	,997
	3. sınıf	-,71212	,53591	,683
	4. sınıf	-1,43939	,49586	,134
1. sınıf	Hazırlık sınıfı	-,42593	,52626	,920
	2. sınıf	-,59259	,30018	,295
	3. sınıf	-1,13805*	,32954	,010
	4. sınıf	-1,86532*	,25937	,000
2. sınıf	Hazırlık sınıfı	,16667	,51838	,997
	1. sınıf	,59259	,30018	,295
	3. sınıf	-,54545	,31680	,433
	4. sınıf	-1,27273*	,24298	,000
3. sınıf	Hazırlık sınıfı	,71212	,53591	,683

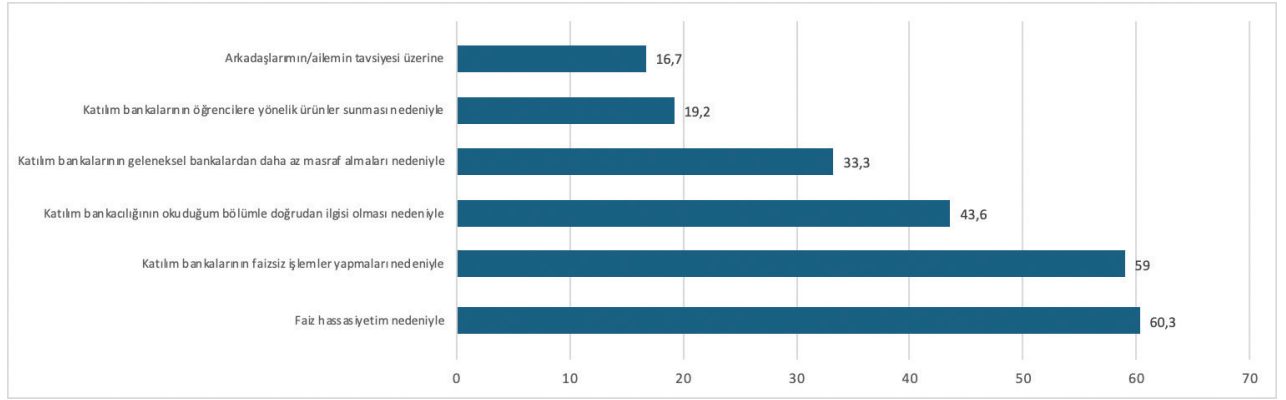
	1. sınıf	1,13805*	,32954	,010
	2. sınıf	,54545	,31680	,433
	4. sınıf	-,72727	,27844	,091
4. sınıf	Hazırlık sınıfı	1,43939	,49586	,134
	1. sınıf	1,86532*	,25937	,000
	2. sınıf	1,27273*	,24298	,000
	3. sınıf	,72727	,27844	,091

Tablo 7'deki analiz sonucuna göre; "F1 Katılım bankacılığının temel ilkeleri hakkında bilgi sahibiyim." ölçeğinde 1. sınıf öğrencileri 2,41, 2. sınıf öğrencileri 3,00, 3. sınıf öğrencileri 3,55, 4. sınıf öğrencileri ise 4,27 ortalamasında cevap vermişlerdir. Games-Howell testi sonucunda; 1. sınıf ile 3. sınıf arasında, 1. sınıf ile 4. sınıf arasında, 2. sınıf ile 4. sınıf arasında katılım bankacılığı temel ilkeleri üzerine öğrencilerin bilgi seviyesinde anlamlı farklılıklar bulunmuştur.

3.7.Çoktan Seçmeli Soru Bulguları

Katılım bankalarından hizmet alan öğrencilerin katılım bankaları ile çalışma nedenlerini saptamak amacıyla, öğrencilere ayrıca çoktan seçmeli bir soru yöneltilmiştir. Soru; "katılım bankaları ile işlem yapmayı neden tercih ettiniz?" şeklinde olup, öğrencilerden aşağıdaki seçeneklerden diledikleri kadarını işaretlemeleri istenmiştir.

Şekil 1: Öğrencilerin Katılım Bankaları ile Çalışma Nedenleri (Yüzde)

Şekil 1'deki bulgularına göre öğrencilerin katılım bankacılığını tercih etme nedenleri arasında "faiz hassasiyeti" %60,3 ile en yüksek orana sahiptir. Öğrencilerin dini motivasyonlarının katılım bankacılığına yönelimde belirleyici bir rol oynadığını bu bulgu ortaya koymaktadır.

Bunu "katılım bankalarının faizsiz işlemler yapması" %59 ile izlemektedir. Bu da öğrencilerin katılım bankacılığı sistemini faizsiz finans anlayışıyla özdeşleştirdiğini ve teorik bilgilerini pratiğe yansıttıklarını göstermektedir.

"Katılım bankacılığının öğrencinin okuduğu bölümle doğrudan ilgili olması" %43,6 oranında tercih edilmiştir. Bu, öğrencilerin akademik bilgileri ile mesleki yönelimlerini ilişkilendirdiklerini göstermiştir. Ayrıca İslami finans eğitiminin bilinçli tercihleri artırabileceğine de işaret etmektedir.

"Geleneksel bankalara göre daha az masraf alınması" %33,3 düzeyinde kalmıştır. Öğrencilerin sadece dini değil ekonomik avantajları da dikkate aldığını bu sonuç bize göstermiştir.

"Katılım bankalarının öğrencilere yönelik ürün sunması" %19,2 düzeyindedir. "Arkadaş/aile tavsiyesi" %16,7 ile düşük bir orandadır. Bu sonuçlar öğrencilerin daha çok bireysel kararlar aldığını göstermektedir.

4. Tartışma

Bu çalışmada, İslam Ekonomisi ve Finansı lisans öğrencilerinin katılım bankacılığına ilişkin algı ve tutumları çeşitli yönleriyle değerlendirilmiş ve elde edilen bulgular mevcut literatür ışığında tartışılmıştır. Öncelikle, öğrencilerin katılım bankacılığını genel olarak etik, adil ve faizsiz bir sistem olarak olumlu değerlendirdikleri görülmüştür. Bu durum, Özenli (2024) ile Öner ve Canbaz'ın (2023) bulgularını desteklemektedir. Ancak, murabaha işlemleri gibi teknik uygulamalarda öğrencilerin önemli bir kısmı faiz benzeri unsurlar gördüğünü belirtmiş ve bu durum sektörel uygulamalara yönelik eleştirel bir tutumun varlığını göstermiştir. Bu sonuç, öğrencilerin İslami finans ilkelerine yönelik bilgi düzeylerinde hâlen gelişime açık alanlar bulunduğunu ortaya koymakta ve Öner ve Canbaz (2023) ile Tekin ve Temelli'nin (2020) bilgi yetersizliğine işaret eden çalışmalarını doğrulamaktadır.

i ve staj deneyimi bulunan **öğrencilerin** katılım bankacılığına yönelik algıları daha olumlu ve bilinçli bir yapı arz etmektedir. Bu bulgular, Canbaz'ın (2023) uygulamalı eğitimin artırılması gerektiğine dair önerisiyle birebir örtüşmekte; ayrıca Contuk (2018) ile Kaya ve Güneş'in (2019) finansal okuryazarlık düzeylerinin düşüklüğü üzerine yaptığı vurgulara karşılık, eğitimin bu eksikliği zamanla giderdiğini göstermektedir. Nitelik F1 ve F8 maddelerinde sınıf düzeyine bağlı olarak gözlemlenen anlamlı farklılıklar, eğitim sürecinin bilgi edinimi ve eleştirel düşünce gelişimi üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir.

Demografik değişkenler açısından değerlendirildiğinde, vatandaşlık değişkeni anlamlı bir etki göstermiştir. Yabancı uyruklu öğrenciler, katılım bankacılığını daha etik ve adil bulmalarına rağmen, çevrelerinde bu bankaların İslami ilkelere uygun hareket etmediğine dair algıların daha yaygın olduğunu ifade etmişlerdir. Bu durum, yabancı öğrencilerin farklı toplumsal anlatılarla şekillenen daha eleştirel bir perspektife sahip olduklarını düşündürmektedir. Buna karşılık, T.C. vatandaşı öğrencilerin katılım bankalarına dair daha fazla hizmet alma ve istihdam talebi içerisinde olmaları, bu bankalara daha aşina olduklarını göstermektedir. Bu bulgu, Pilatin'in (2022) katılım bankacılığına yönelik tercihlerde sosyal çevre ve alışkanlıkların etkili olduğunu vurgulayan bulgularıyla uyumludur. Ayrıca, katılım bankacılığına yönelik güven duygusunun sınırlı düzeyde olduğu ve öğrencilerin bir kısmının bu bankaları geleneksel bankalardan ayırt edemediği gözlemlenmiştir. Bu durum, Aslan ve Dağ'ın (2023) çalışmasında belirtilen toplumsal farkındalık eksikliğini desteklemektedir. Katılım bankalarının İslami finans ilkelerine bağlılıklarını görünür kılar ve toplumsal güven inşa etme noktasında daha şeffaf ve ikna edici bir iletişim stratejisine ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Son olarak, bu araştırmanın bulguları, finansal okuryazarlığın ve uygulamalı deneyimlerin öğrencilerin katılım bankacılığına yönelik tutumlarını güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, literatürde sıkça vurgulanan "bilgi eksikliği" temasının, özellikle İslam Ekonomisi ve Finansı eğitimi alan öğrenciler arasında, eğitim sürecinde büyük ölçüde giderilebildiği görülmektedir. Bu da üniversitelerin ilgili müfredatlarıyla sektör arasındaki bağın güçlendirilmesinin, sektöre yönelik güveni ve aidiyet hissini artıracığına işaret etmektedir.

Yapılan ki-kare testine dayanan bulgular doğrultusunda, vatandaşlık durumunun katılım bankacılığı ile olan ilişkilere anlamlı düzeyde etki ettiği görülmektedir. T.C. vatandaşı öğrencilerin, hem katılım bankalarından hizmet alma oranlarının daha yüksek olması hem de bu alanda istihdam edilme yönündeki taleplerinin daha yoğun olması, bu grubun katılım bankacılığına daha aşina ve ilgili olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, yabancı uyruklu öğrencilerin hem hizmet alma hem de istihdam yönelimi açısından daha düşük seviyede kalmaları, kültürel, yasal ya da finansal erişimle ilgili engellerin varlığına işaret edebilir. Bu farklılıklar, katılım bankalarının özellikle yabancı uyruklu öğrencilere yönelik finansal okuryazarlık ve erişim stratejileri geliştirmesini gerekli kılmaktadır.

Tek örneklem t testinde elde edilen bulgular, öğrencilerin genel olarak katılım bankacılığını etik ve adil bir finans sistemi olarak gördüklerini göstermektedir. Öğrenciler, katılım bankacılığını geleneksel faizli bankacılığa tercih etmekte ve katılım bankalarının reel ekonomiye ve sosyal gelişmeye olumlu katkılar sağladığına inanmaktadırlar. Katılım bankalarının yalnızca helâl mal ve hizmetlere aracılık ettikleri yönündeki algı da pozitif bulunmuştur. Murabaha işlemlerinde uygulanan vade farkının ise faizle aynı olduğu yönündeki ifade, öğrenciler arasında eleştirel bir bakış açısının mevcut olduğunu ortaya koymuştur. Katılım bankacılığı uygulamalarına dair bilgi eksikliğini veya sorgulayıcı tutumu yansıtmıştır. Katılım bankalarının ürünlerinin fıkhi danışma kurulları tarafından onaylandığı ve işlemlerinin İslam iktisadi ilkelerine uygunluğunun denetlendiği yönündeki algılar pozitifdir. Tam bir güvenin sağlanamadığı da görülmüştür. Öğrencilerin bir kısmı ve çevrelerindeki bazı kişiler katılım bankalarının İslami finans ilkelerine tam olarak uygun olmadığını veya geleneksel bankalardan farkının bulunmadığını düşünmektedir. Öğrenciler, katılım bankalarının İslami İktisadi ve Finansı öğrencilerine yönelik tanıtım faaliyetlerini artırması ve bu mezunları öncelikli olarak istihdam etmesi gerektiği görüşündedirler. Öğrenciler arasında sektörün rekabet nedeniyle İslami finans ilkelerinden uzaklaşma riski taşıdığına dair kaygılar da mevcuttur.

Bağımsız örneklem t testi sonuçlarına göre anlamlı farklılıklar saptanmıştır. Öğrencilerin cinsiyet, vatandaşlık, öğrenim yılı, katılım bankalarıyla deneyim düzeyi ve istihdam niyetleri gibi değişkenlerin, katılım bankacılığına yönelik algılarını anlamlı

şekilde etkileyebildiğini ortaya konmuştur. Cinsiyete göre yapılan karşılaştırmalarda anlamlı bir fark yoktur. Bu sonuç bize katılım bankacılığına yönelik genel algının cinsiyete göre değişmediğini ve daha çok bilgi düzeyi, deneyim ve sosyal çevre gibi faktörlerin etkili olduğunu göstermiştir. Vatandaşlık değişkenine göre yapılan analizlerde, F3, F11 ve F12 ifadelerinde anlamlı farklılıklar vardır. Yabancı uyruklu öğrenciler, katılım bankacılığını geleneksel bankacılığa göre daha etik ve adil bir sistem olarak algılamıştır. Yabancı öğrencilerin geldikleri ülkelerdeki faizsiz bankacılık tecrübelerinden veya İslami finans sistemine duydukları güven düzeyinden bu sonuç kaynaklanıyor olabilir. Yabancı öğrenciler ayrıca arkadaş çevrelerinin katılım bankalarının İslami ilkelere tam olarak uygun hareket etmediği yönündeki inançlara daha çok sahip olduklarını ifade etmişlerdir. Öğrencilerin çevrelerinde dolaşan bilgi veya söylemlere karşı daha eleştirel bir tutum geliştirmiş olabileceklerini bu bulgu bize göstermiştir. F12 ifadesinde ise T.C. vatandaşı öğrenciler, çevrelerinde katılım bankalarının geleneksel bankalardan bir farkı olmadığını düşünenlerin daha fazla olduğunu belirtmiştir. Bu, Türk toplumunun genelinde katılım bankacılığına yönelik hâlâ bazı şüphelerin olduğunu göstermiştir. Birinci ve dördüncü sınıf öğrencileri arasında yapılan karşılaştırmalarda, özellikle katılım bankacılığına dair bilgi düzeyinde ve murabaha işlemlerine yönelik algıda da ciddi farklılıklar vardır. Dördüncü sınıf öğrencilerinin bu konularda daha bilgili ve bilinçlidirler. Eğitim sürecinin ilerlemesiyle birlikte kavramsal farkındalıklarının arttığını bu durum bize göstermiştir. Özellikle F8’de elde edilen sonuç, katılım bankalarının uyguladığı vade farkının faizle karıştırılmasının, eğitimle aşılabilir olduğunu gösteriyor. Katılım bankalarından hizmet alan öğrenciler, bu bankaların temel ilkeleri hakkında daha yüksek bilgi düzeyine sahip olduklarını ve çevrelerinin bu bankaları geleneksel bankalardan ayırt etme konusunda daha bilinçli olduğunu belirtmişlerdir. Pratik deneyimin bilgi düzeyi ve algı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu ortaya bu sonuç koymaktadır. Staj deneyimi olan öğrenciler ile olmayanlar arasında da F1, F2, F5 ve F6 maddelerinde anlamlı farklılıklar saptanmıştır. Bu öğrenciler, katılım bankalarının ilkelerine daha çok hâkimlerdir ve sundukları ürünlerin İslami ilkelere uygunluğu, reel ekonomiye katkısı ve sosyal katkısı konularında daha olumlu tutumlara sahiptirler. Tüm bu bulgular, uygulamalı öğrenmenin teoriye olan katkısını ve mesleki deneyimin öğrencilerin algılarını önemli ölçüde etkilediğini bize göstermiştir. Katılım bankalarında çalışmak isteyen öğrenciler, bu sistemi daha etik ve adil bulmaktadırlar. Ayrıca bankaların fıkhi danışma kurullarından onay alma süreçlerine daha çok güven duymaktadırlar. Kariyer tercihlerinin, öğrencilerin sistemle ilgili olumlu tutumlarını güçlendirdiği görülmüştür.

Tek yönlü ANOVA analizindeki bulgular ise bize öğrencilerin eğitim süresi boyunca katılım bankacılığı ile ilgili bilgi düzeylerinin önemli ölçüde arttığını göstermiştir. Sonuçta lisans eğitimi boyunca alınan dersler ve elde edilen deneyimlerin, öğrencilerin İslami finans sistemleri konusundaki farkındalıklarını ve bilgi düzeylerini geliştirdiğini söyleyebiliriz. Müfredatın öğrenciler üzerinde olumlu bir etkisi vardır ve konu üzerine alınan eğitim ilerleyen sınıflarda daha belirgin hale gelmiştir.

Çoktan seçmeli soru analizinde elde edilen bulgular ise İslam Ekonomisi ve Finansı Bölümü’nde okuyan öğrencilerin katılım bankacılığına yöneliminin ağırlıklı olarak inanç temelli motivasyonlara dayandığını göstermiştir. Eğitim, ekonomik avantajlar ve ürün çeşitliliği gibi faktörlerin de karar sürecine etki de bulunduğu görülmüştür. Tüm bu sonuçlar, katılım bankalarının pazarlama stratejilerini oluştururlarken dini duyarlılıklara odaklanmalarını ve öğrenci kitlesine özel ürün geliştirmelerini gerektirmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, İslam Ekonomisi ve Finansı lisans öğrencilerinin katılım bankacılığına yönelik algı ve tutumlarını analiz etmiş ve bu algıların bilgi düzeyi, deneyim, vatandaşlık durumu ve eğitim süreci gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak nasıl şekillendiğini ortaya koymuştur. Araştırma bulgularına göre, öğrencilerin geneli katılım bankacılığını etik, adil ve faizsiz bir finans sistemi olarak olumlu değerlendirmişlerdir. Katılım bankalarının reel ekonomiye katkı sağladığı ve sosyal adalet anlayışı ile uyumlu olduğu yönünde de güçlü bir algıları vardır. Murabaha gibi teknik uygulamalara dair ise bazı eleştirileri mevcuttur. Öğrenciler arasında sektörel pratiklerin İslami ilkelerle tam uyumlu olup olmadığına dair sorgulayıcı bir tutum da vardır.

Araştırmada elde edilen bulgulara göre, öğrencilerin bilgi ve deneyim düzeyleri katılım bankacılığına yönelik algılarını etkilemiştir. Bilhassa dördüncü (son) sınıf öğrencileri ve staj deneyimi olanlar, katılım bankalarının ilke ve uygulamalarına daha olumlu yaklaşmışlardır. Eğitimin ve uygulamalı deneyimin sektöre karşı algının şekillenmesinde önemli bir husus olduğunu bu bulgu bize göstermiştir. Vatandaşlık durumuna göre de anlamlı farklar saptanmıştır. T.C. vatandaşı öğrenciler katılım bankacılığına daha aşinadırlar. Yabancı uyruklu öğrenciler ise konuya daha eleştirel bir açıdan yaklaşmışlardır.

Çoktan seçmeli sorular üzerinden yapılan analizler ise öğrencilerin katılım bankacılığına yöneliminde inançlarının önemli olduğu görülmüştür. Ek olarak katılım bankalarının sunduğu ekonomik avantajlar, ürün çeşitliliği ve bireysel faydalar da tercih sürecinde etkili olmuştur. Buna göre, katılım bankalarının sadece dini hassasiyetlere değil, öğrenci kitlesinin pratik beklentilerine de hitap etmesi önem arz etmektedir.

Bu bulgular ışığında aşağıdaki öneriler geliştirilebilir:

Katılım Bankalarına Yönelik Öneriler:

- İslam Ekonomisi ve Finansı öğrencilerine yönelik tanıtım ve finansal okuryazarlık faaliyetleri artırılmalıdır.
- Murabaha gibi eleştirilen uygulamaların fıkhi dayanakları ve standartlara uyumları kamuoyuna açık ve şeffaf bir şekilde sunulmalıdır.
- Öğrencilere yönelik staj, mentorluk ve kariyer destek programları yaygınlaştırılmalıdır.
- Bu bölüm mezunlarına katılım finans sektörünün tümünde istihdamda öncelik verilmelidir.

Üniversitelere Yönelik Öneriler:

- İlgili bölüm müfredatı, uygulamalı öğrenmeyi esas alacak şekilde güncellenmelidir.
- Öğrencilerin finansal okuryazarlığını artırmaya yönelik seçmeli dersler açılmalıdır.

Politika Yapıcılara Yönelik Öneriler:

- Katılım bankalarının gençlere ulaşmasını sağlayacak düzenlemeler teşvik edilmelidir.
- Katılım bankacılığına ilişkin kamuoyunda oluşan bilgi eksikliklerini gidermeye yönelik reklamlar/kampanyalar düzenlenmelidir.
- Yabancı öğrencilerin finansal sistemlere ulaşımını kolaylaştıracak altyapılar hazırlanmalıdır.

İslam Ekonomisi ve Finansı eğitimi, katılım bankacılığına yönelik olumlu algıların ve bilinçli tercihlerinin oluşumunda kritik bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda üniversiteler, katılım bankaları ve politika yapıcılar arasında kurulacak güçlü iş birlikleri, hem sektöre nitelikli insan kaynağı kazandıracak hem de katılım finans sistemine duyulan güveni artıracaktır.

Sonuç olarak, katılım bankacılığının gelişimi için, sadece yapısal ve kurumsal düzenlemelerle sınırlı kalmayarak, aynı zamanda zihinsel ve kültürel bir dönüşümün de gerçekleştirilmesi zorunludur. Bu açıdan bakıldığında, katılım bankacılığına ilişkin algıların, finansal ürün çeşitliliği veya fintek geliştirmeleri ile sınırlı kalmadan, İslami finansal yaklaşımların geliştirilmesi, finansal sisteme olan güvenin artırılması ve etik ilkelere dayalı bir bakış açısıyla yeniden inşa edilmesi önem arz etmektedir.

Kaynakça/References

- Aslan, M. ve Dağ, M. (2023). Katılım bankacılığı ile ilgili algı düzeyi: Siirt iline yönelik bir alan araştırması. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 10(102), 3739-3747.
- Er, M., Er, H. ve Altunışık, R. (2022). X ve Y kuşaklarının katılım bankacılığına yönelik algıları. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 14(3), 1753-1766.
- Canbaz, M. F. (2023). Üniversite öğrencilerinin İslam iktisadı ve finansı eğitimine bakış açılarının tespit edilmesi. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, 6(Özel Sayı), 64-91. <https://doi.org/10.52637/kiid.1335907>
- Contuk, F. Y. (2018). Üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlık durumunu etkileyen faktörler üzerine bir araştırma: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi* (77), 115-136. <https://doi.org/10.25095/mufad.401316>
- Çinko, M., Avcı, E., Ergun, S. ve Tekçe, M. (2017). Üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeyleri: Marmara Üniversitesi örneği. *Marmara Business Review*, 2(1), 25-50.
- Cem, E., Eren, A. S. ve Balkar, O. E. (2020). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi lisans öğrencilerinin finansal okuryazarlık durumlarının tespitine yönelik bir alan çalışması. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 42(2), 283-315.
- Ergün, B., Şahin, A. ve Ergin, E. (2014). Finansal okuryazarlık: işletme bölümü öğrencileri üzerine bir çalışma. *Journal of International Social Research*, 7(34).
- Franke, T. M., Ho, T. ve Christie, C. A. (2012). The Chi-square test: Often used and more often misinterpreted. *American Journal of Evaluation*, 33(3), 448-458.
- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi (2025). *İslam İktisadı ve Finans*. <https://www.izu.edu.tr/akademik/fakulteler/isletme-ve-yonetim-bilimleri-fakultesi/bolumler/islam-iktisadi-finans>
- Kaya, M. ve Güneş, H. (2019). Üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeylerinin analizi: Bankacılık ve finans bölümü öğrencileri üzerine bir uygulama. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(28), 295-305.
- KTO Karatay Üniversitesi (2025). *İslam İktisadı ve Finans*. <https://www.karatay.edu.tr/tr/>
- Öner, M. H. ve Canbaz, M. F. (2023). Üniversite öğrencilerinin islami finans okuryazarlığı. *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 88-111.
- Özenli, V. (2024). Üniversite öğrencilerinin katılım bankacılığı algısı üzerine bir alan araştırması. Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Pilatin, A. (2022). Türkiye’de katılım bankacılığı tercihi: Bölgesel bir araştırma. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(3), 1042-1060.
- Sakarya Üniversitesi (2025). *Siyasal Bilgiler Fakültesi. İslam İktisadı ve Finans*. <https://iif.sakarya.edu.tr/tr>
- Tavakol, M., & Dennick, R. (2011). Making sense of Cronbach’s alpha. *International Journal of Medical Education*, 2, 53-55.
- Tekin, B. ve Temelli, F. (2020). Genç nüfusta katılım bankacılığı algısı: Çankırı Karatekin Üniversitesi ve Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi öğrencileri örneği. *İktisat ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 25-45. <https://www.researchgate.net/publication/343267835>
- Tekin, B. ve Dursun, V. (2021). Üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeylerinin tespit edilmesi: Adnan Menderes Üniversitesi İİBF öğrencileri örneği. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(2), 239-267.
- Tetik, N. (2019). Üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi: İnönü Üniversitesi örneği. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(3), 2755-2774.
- Türk, B. (2020). Katılım bankacılığına üniversiteli gençlerin bakışı. İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları. <https://acikerisi-marsivi.gelisim.edu.tr/items/d66cf187-e010-4f2a-9c08-e094c1c9853>

الأوقاف في مالي: الماضي، الحاضر، والتحديات

Waqf in Mali: Past, Present, and Challenges

Mali'de Vakıflar: Geçmiş, Günümüz ve Zorluklar

Mohamed Sylla

İstanbul Üniversitesi,
İslam İktisadi ve Finansı Bölümü,
Doktora Öğrencisi
Msylla740@gmail.com

Istanbul University,
Department of Islamic Economics and Finance,
PhD Student
<https://orcid.org/0000-0001-5206-1989>
<https://ror.org/03a5qrr21>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types
Geliş Tarihi | Received
Kabul Tarihi | Accepted
Yayın Tarihi | Published
Yayın Sezonu | Pub Date Season
Sayı | Issue
Sayfa | Pages

Araştırma | Research Article
28 Eylül | September 2025
05 Aralık | December 2025
31 Aralık | December 2025
Aralık | December
10
50-61

Atıf | Citation

Sylla, M. (2025). Mali'de Vakıflar: Geçmiş, Günümüz ve Zorluklar.
Maruf İktisat İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi, (9), 50-61.
DOI: 10.58686/marufiktisat.1792757

İntihal | Plagiarism | Telif Hakkı | Copyright

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iThenticate. No
plagiarism detected.
Yayıncı | Published by
Maruf Eğitim Araştırma ve Dayanışma Vakfı
Maruf Education Research and Solidarity Foundation

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif
hakkına sahiptirler ve çalışmalarını
CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.
Author(s) publishing with the journal retain(s) the
copyright to their work licensed under the
CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların
kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while
carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mohamed Sylla).

الأوقاف في مالي: الماضي، الحاضر، والتحديات

ملخص

يهدف هذا البحث إلى دراسة واقع الأوقاف في مالي من خلال تحليل تطورها التاريخي، ورصد أوضاعها الحالية، واستكشاف أبرز التحديات التي تواجهها، مع اقتراح حلول عملية. يمثل الوقف أحد أهم الأدوات الاقتصادية والاجتماعية في الحضارة الإسلامية، حيث أسهم تاريخياً في دعم التعليم، وتوفير الرعاية الصحية، وتعزيز التكافل الاجتماعي. اعتمد البحث على المنهج التاريخي لتتبع تطور الأوقاف في مالي منذ دخول الإسلام إلى المنطقة، إضافة إلى المنهج الوصفي التحليلي لدراسة الوضع الراهن للأوقاف ومشكلاتها.

وقد توصل البحث إلى أن مالي عرفت نظام الأوقاف منذ القرون الوسطى، خاصة في فترة ازدهار إمبراطورية مالي في عهد منسا موسى، مروراً بإمبراطورية سونغاي، حيث لعبت الأوقاف دوراً في دعم المؤسسات الدينية والتعليمية والخيرية. أظهرت النتائج أن الأوقاف في مالي حالياً ما زالت محدودة وغير منظمة، إذ تتركز غالباً في تمويل المساجد وبعض المشاريع الخيرية، بينما تعاني من غياب إطار قانوني واضح، وضعف الإدارة، وقلة الوعي المجتمعي بأهميتها، إضافة إلى عدم وجود هيئة مركزية مختصة بإدارتها. كما كشف البحث أن للأوقاف دوراً اقتصادياً واجتماعياً كبيراً يمكن أن يسهم في تمويل التعليم، وتحسين الخدمات الصحية، ودعم الفقراء، والمساهمة في التنمية المحلية إذا أحسن تنظيمها.

وفي ضوء هذه النتائج، يقترح البحث جملة من الحلول أبرزها: وضع إطار قانوني متكامل ينظم الأوقاف في مالي، إنشاء هيئة وطنية مركزية لإدارة الأوقاف والإشراف عليها، تطوير آليات استثمار الأوقاف بما يحقق الاستفادة المالية وتعزيز وعي المجتمع بأهمية الأوقاف ودورها في التنمية من خلال حملات توعوية وبرامج تدريبية. وبذلك، يسهم هذا البحث في سد فجوة معرفية حول قطاع الأوقاف في مالي.

الكلمات المفتاحية : مالي، الأوقاف، التطور التاريخي، التحديات.

JEL تصنيف: Z12, H41, O15

Waqf in Mali: Past, Present, and Challenges

Abstract

This research aims to study the reality of endowments (waqf) in Mali by analyzing their historical development, monitoring their current status, exploring the main challenges they face, and proposing practical solutions. The waqf represents one of the most important economic and social tools in Islamic civilization, having historically contributed to supporting education, providing healthcare, and promoting social solidarity. The research relied on the historical methodology to trace the evolution of endowments in Mali since the entry of Islam into the region, in addition to the descriptive-analytical methodology to study the current situation and problems of endowments.

The research concluded that Mali has known the waqf system since the Middle Ages, especially during the flourishing period of the Mali Empire under Mansa Musa, and continuing through the Songhai Empire, where endowments played a role in supporting religious, educational, and charitable institutions. The results showed that endowments in Mali are currently limited and unorganized, mostly focused on funding mosques and some charitable projects, while suffering from the absence of a clear legal framework, weak administration, low community awareness of their importance, and the lack of a specialized central body for their management. The research also revealed that endowments have a great economic and social role that can contribute to financing education, improving health services, supporting the poor, and contributing to local development if properly organized.

In light of these findings, the research proposes a set of solutions, most notably: establishing a comprehensive legal framework to regulate endowments in Mali, creating a central national authority to manage and supervise endowments, developing endowment investment mechanisms to achieve financial sustainability, and enhancing community awareness of the importance of endowments and their role in development through awareness campaigns and training programs. Thus, this research contributes to filling a knowledge gap regarding the endowment sector in Mali.

Keywords: Waqf, Mali, Historical development, Challenges.

JEL Classification: Z12, H41, O15

Mali'de Vakıflar: Geçmiş, Günümüz ve Zorluklar

Öz

Bu araştırma, Mali'deki vakıfların gerçekliğini tarihsel gelişimini analiz ederek, mevcut durumlarını gözlemleyerek, karşılaştıkları temel zorlukları keşfederek ve pratik çözümler önererek incelemeyi amaçlamaktadır. Vakıf, İslam medeniyetinde en önemli ekonomik ve sosyal araçlardan birini temsil etmekte olup, tarihsel olarak eğitimi desteklemeye, sağlık hizmeti sunmaya ve sosyal dayanışmayı teşvik etmeye katkıda bulunmuştur. Araştırma, İslam'ın bölgeye girmesinden bu yana Mali'deki vakıfların gelişimini takip etmek için tarihsel metodolojiye ve vakıfların mevcut durumu ile sorunlarını incelemek için tanımlayıcı-analitik metodolojiye dayanmıştır.

Araştırma, Mali'nin Orta Çağ'lardan beri, özellikle Mansa Musa döneminde Mali İmparatorluğu'nun geliştiği dönemde ve Songhay İmparatorluğu boyunca vakıf sistemini tanıdığı ve vakıfların dini, eğitim ve hayır kurumlarını desteklemede rol oynadığı sonucuna varmıştır. Sonuçlar, Mali'deki vakıfların halihazırda sınırlı ve düzensiz olduğunu, çoğunlukla camilerin ve bazı hayır projelerinin finansmanına odaklandığını, ancak açık bir yasal çerçevenin olmaması, zayıf yönetim, toplumsal farkındalığın düşük olması ve yönetimlerinden sorumlu özel bir merkezi kurumun bulunmaması gibi sorunlardan muzdarip olduğunu göstermiştir. Araştırma ayrıca, doğru bir şekilde organize edilirse, vakıfların eğitimi finanse etmeye, sağlık hizmetlerini iyileştirmeye, fakirleri desteklemeye ve yerel kalkınmaya katkıda bulunabilecek büyük bir ekonomik ve sosyal role sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Bu bulgular ışığında araştırma, başta şunlar olmak üzere bir dizi çözüm önermektedir: Mali'deki vakıfları düzenleyecek kapsamlı bir yasal çerçeve oluşturmak, vakıfları yönetecek ve denetleyecek merkezi bir ulusal otorite kurmak, finansal sürdürülebilirliği sağlamak için vakıf yatırım mekanizmalarını geliştirmek ve farkındalık kampanyaları ve eğitim programları aracılığıyla toplumun vakıfların önemine ve kalkınmadaki rolüne dair farkındalığını artırmak. Böylece, bu araştırma Mali'deki vakıf sektörü hakkındaki bilgi boşluğunu doldurmaya katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: : Vakıf, Mali, Tarihsel gelişim, Zorluklar.

JEL Sınıflandırması: Z12, H41, O15

المقدمة

الوقف من أهم المؤسسات الاقتصادية والاجتماعية في الحضارة الإسلامية، إذ شكل عبر العصور أداة فعالة لتحقيق التكافل الاجتماعي وتوفير الخدمات العامة، حيث ساهم في تمويل التعليم، ودعم الرعاية الصحية، وإنشاء المرافق العامة، وتخفيف العبء عن الدولة في توفير حاجات المجتمع الأساسية. وقد استند نظام الوقف إلى مبادئ الشريعة الإسلامية التي تهدف إلى تحقيق المصلحة العامة، فكان الوقف على مر التاريخ من أبرز الوسائل التي تعكس روح التعاون والتضامن بين أفراد المجتمع، إضافة إلى كونه مصدرا مستداما للتمويل يحقق الأجر الدائم للواقف.

يمكن القول إن ثقافة الوقف دخلت إلى المنطقة مع دخول الإسلام. وكان له دور في تمويل المؤسسات الدينية والتعليمية، ودعم الفقراء والمحتاجين. في بعض الفترات، كانت الأوقاف مصدرا رئيسيا لدعم هذه المؤسسات. ومع ذلك، يواجه قطاع الأوقاف في مالي اليوم عددا من التحديات الرئيسية، مثل ضعف الأطر القانونية، قلة الوعي بأهمية الوقف، بالإضافة إلى غياب إدارة فعالة تضمن استدامته. يهدف البحث إلى تحليل واقع الأوقاف في مالي من خلال دراسة تطورها التاريخي، وتحديد وضعها الحالي، والكشف عن التحديات التي تواجهها، مع تقديم مقترحات عملية لتطوير قطاع الأوقاف.

تكمن مشكلة البحث في وجود فجوة بين الإمكانيات التنموية الكامنة في نظام الوقف من ناحية، وواقعه المحدود والفعال في المجتمع المالي المعاصر من ناحية أخرى، نتيجة لتحديات متعددة تعيق تفعيله. بناء عليه، يمكن طرح الأسئلة التالية: هل كان هناك أوقاف في مالي تاريخيا؟ ما هو الوضع الحالي للأوقاف في مالي؟ ما هي التحديات الرئيسية التي تواجه قطاع الأوقاف في مالي؟ ما هي الحلول المقترحة لتحسين إدارة الأوقاف في مالي؟ للإجابة على هذه الأسئلة، يستخدم الباحث المنهج التاريخي لدراسة دور الأوقاف في مالي عبر العصور، والمنهج الوصفي التحليلي لفحص الوضع الحالي للأوقاف والتحديات التي تواجهها.

لتحقيق أهداف الدراسة والإجابة على أسئلتها، اعتمد البحث على دمج منهجيتين رئيسيتين: المنهج التاريخي لتتبع النشأة والتطور التاريخي للأوقاف في مالي عبر العصور، والمنهج الوصفي التحليلي لدراسة واقعها المعاصر وتشخيص التحديات التي تواجهها. تم جمع البيانات الميدانية في عام 2025 عبر مقابلات مع مسؤولي الأوقاف، إلا أن هذه العملية واجهت تحديا رئيسيا يتمثل في عدم وجود جهة مركزية تتولى حصر وإدارة الأوقاف في البلاد، مما حال دون الوصول إلى جميع المجتمع البحثي. وعلى الرغم من هذا القيد، سعى الباحث إلى جمع البيانات المتاحة بما يمكن من تقديم صورة شاملة قدر الإمكان عن واقع الأوقاف في مالي.

وتتمثل المساهمة العلمية للبحث، في سدّ فجوة معرفية في الدراسات المتعلقة بالأوقاف في غرب إفريقيا، من خلال تحليل تطور الأوقاف في مالي تاريخيا، ودراسة واقعها الراهن، والكشف عن التحديات المؤسسية والقانونية التي تواجهها، مع تقديم مقترحات. كما لا يقتصر على سدّ فجوة معرفية وحسب. بل يصمم هذا البحث ليكون دليلا عمليا لصانعي القرار في مالي.

1. مفهوم الوقف وأنواعه وأهميته

في المناطق التي سادت فيها الحضارة الإسلامية، كانت الأوقاف الأداة الأساسية لتوجيه الاستثمارات اللازمة لبناء البنية التحتية في مجالات مثل العبادة، والتعليم، والصحة، والتحضر، والنقل. الوقف هو عمل تطوعي من أعمال الخير الذي يندرج تحت مصطلحات الصدقة والإنفاق.

الوقف في اللغة، يشير إلى معاني مثل: الحبس، المنع، الإمساك، والتمكث، والحظر (قحف، 2000، 54-57 pp). وأما في الاصطلاح: هو تحبيس الأصل وتسبيل المنفعة (السدّان، 2024، 111 p). عرفه السبهياني (2016، 135 p) بأنه التصرف في المال بحيث يتنازل المالك عن ماله ومنفعة ماله طاعة لله وقربة إليه، ليعمم هذه المنفعة على المجتمع أو شريحة معينة منه. والمفهوم الاقتصادي هو تحويل للأموال عن الاستهلاك واستثمارها في أصول رأسمالية إنتاجية، تنتج المنافع والإيرادات التي تستهلك في المستقبل، جماعيا وفرديا. فهو إذن عملية تجمع بين الادخار والاستثمار معا (قحف، 2000، 66 p).

استند الفقهاء في مشروعية الوقف إلى ثلاثة أصول رئيسية؛ أولها حديث النبي صلى الله عليه وسلم: "إذا مات ابن آدم انقطع عمله إلا من ثلاث..."، حيث يعد الوقف أبرز صور الصدقة الجارية التي يبقى نفعها مستمرا بعد وفاة الواقف. أما الأصل الثاني فهو ما ورد في قصة عمر بن الخطاب رضي الله عنه عندما أشار عليه النبي صلى الله عليه وسلم بحبس أصل أرضه والتصدق بريعها، وهي الواقعة التي تأسست عليها قاعدة الوقف: حبس الأصل وتسبيل المنفعة. ويتمثل الأصل الثالث في عمل الصحابة رضي الله عنهم الذين بادروا إلى وقف أموالهم تقربا إلى الله وابتغاء مرضاته، مما يدل على تطبيق نظام الوقف عمليا منذ عهد النبي صلى الله عليه وسلم ودوره في تحقيق التكافل الاجتماعي ونشر الخير بين الناس (أبو زهرة، 1971، 7 p).

بدأ نظام الأوقاف في الإسلام مباشرة بعد هجرة النبي صلى الله عليه وسلم إلى المدينة ببناء مسجد قباء، الذي يعد أول وقف ديني في الإسلام. ثم بني المسجد النبوي بعد أن اشترى النبي صلى الله عليه وسلم أرضه من بني النجار، ليصبح مركزاً للعبادة والتعليم. ويعد أول وقف خيرى في الإسلام وقف مخيريق اليهودي الذي أوصى بسبع حدائق للنبي صلى الله عليه وسلم فخصصها لأعمال الخير. كما وقف عمر بن الخطاب رضي الله عنه أرضه في خيبر، مما ساهم في ترسيخ فكرة الوقف بين الصحابة. ووقف عثمان بن عفان رضي الله عنه بئر رومة لصالح المسلمين، كما وقف أبو طلحة رضي الله عنه بستانه بناءً على توجيه النبي صلى الله عليه وسلم، لتشكل هذه الممارسات بدايات انتشار ثقافة الوقف في المجتمع الإسلامي (الأمين، 1994، p. 94؛ الزرقا، 1998، p. 11؛ قحف، 2000، p. 19).

ينقسم الوقف إلى نوعين: خيرى يخصص لأغراض خيرية، وأهلي (ذري) يخصص ابتداءً للوفاق أو أسرته (السدنان، 2024، p. 113). كما ينقسم الوقف من حيث محله إلى العقارات مثل الأراضي والمباني التي لا يمكن نقلها، والمنقولات كالكتب ووسائل النقل والآلات، والنقد التي توقف عبر الإقراض الحسن أو استثمارها وتوزيع ريعها، والحقوق المعنوية كحقوق التأليف والابتكار والاسم التجاري (بلعباس، 2019، p. 105).

يعتبر الوقف من الأعمال الصالحة التي يستمر أجرها بعد وفاة صاحبها، استناداً لحديث النبي صلى الله عليه وسلم: "إذا مات ابن آدم انقطع عمله إلا من ثلاث..." (الزرقا، 1998، p. 13). ويعتبر الوقف من أهم صور التكافل الاجتماعي في الإسلام لما يقدمه من نفع مستدام عبر تمويل المشاريع الخيرية التي تخدم الأجيال، خاصة في مجالات التعليم والصحة والتربية. كما يعزز روح التعاون بين أفراد المجتمع، ويسهم في تحقيق الضمان الاجتماعي من خلال رعاية الفقراء واليتامى والأرامل وأبناء السبيل، مما يجعله مؤسسة تكافلية ذات أثر اجتماعي واسع (السبهاني، 2016، pp. 193-194). يساهم الوقف في توفير خدمات أساسية مثل التعليم والصحة والمياه، مما يقلل العبء عن الدولة ويخفف النفقات الحكومية، إذ يمول المشاريع الاجتماعية والتعليمية والصحية والمرافق العامة. وقد شملت هذه المشاريع بناء المدارس والكتاتيب ودور العلم، وتمويل رواتب العاملين، وإسكان الطلاب وتوفير احتياجاتهم، بالإضافة إلى تجهيز المباني بالمستلزمات الضرورية. كما ساهم الوقف في تطوير البنية التحتية عبر حفر العيون، توسيع شبكة المياه، إنشاء الاستراحات والسقايات على الطرق، وبناء المستشفيات والمرافق الصحية. إلى جانب ذلك، يعد الوقف وسيلة فعالة لتحقيق العدالة الاقتصادية وإعادة توزيع الثروة من خلال مساهمات طوعية من الأغنياء، مما يقلل الفوارق الاقتصادية ويعزز تكافؤ الفرص ويبني مجتمعاً أكثر توازناً وعدلاً (Yasin & Khan, 2016, p. 170؛ السبهاني، 2016).

بعد استعراض مفهوم الوقف وأهميته في الفكر الاقتصادي والاجتماعي الإسلامي، يتضح أن نظام الأوقاف لم يكن مجرد إطار ديني تعديدي، بل مؤسسة تنموية أسهمت في بناء المجتمعات الإسلامية في مختلف الأقاليم. وقد وجدت مبادئ الوقف طريقها إلى غرب إفريقيا مع انتشار الإسلام، فتأثرت بها الممالك القديمة في المنطقة مثل غانا ومالي وسونغاي. وفي هذا السياق، يمكن تتبع نشأة الأوقاف في مالي وتطورها عبر العصور لفهم جذورها التاريخية ودورها في الحياة الدينية والاجتماعية.

2. تاريخ الأوقاف في مالي

يعود ظهور الأوقاف في مالي إلى فترة إمبراطورية غانا التي ازدهرت في القرن 11 ميلادي. يعتبر ذلك الفترة نقطة محورية في التاريخ الإسلامي في غرب إفريقيا، حيث دخل الإسلام إلى المنطقة من خلال التجارة. وهذا يعني أن الوقف الديني وجد في المنطقة قبل القرن 11 ميلادي. أشار البكري (2002، p. 363) أن في غانا كانت هناك مدينتان متجاورتان، إحداهما مخصصة لسكنى المسلمين، وهي مدينة كبيرة تضم اثني عشر مسجداً تقام فيها الصلوات الجماعية، ويشرف عليها الأئمة والمؤذنون والقراء، كما كانت تحتضن عدداً من الفقهاء وحملة العلم الذين أسهموا في نشر المعارف الدينية والثقافية في المنطقة. وعليه، يمكن القول إن الأوقاف كانت متواجدة في المنطقة منذ بداية ظهور الإسلام. أما فيما يتعلق بالأوقاف الخيرية والتعليمية وغيرها، فلا توجد لدينا معلومات تثبت وجودها في تلك الحقبة، إلا أن وجودها يبقى غير مستبعد. لكن المؤشرات تشير إلى وجود الأوقاف الخيرية في المنطقة في إمبراطورية مالي خاصة في فترة منسا موسى ملك مالي في القرن 14 ميلادي. في عام 1324، قام منسا موسى بأداء فريضة الحج إلى مكة ومعه كميات ضخمة من الذهب، لدرجة أن هذا التدفق الهائل للمعدن الأصفر أدى إلى انخفاض سعره في الأسواق الدولية. كما قام موسى بشراء العديد من الأراضي والمنازل والحدائق في المدينة المنورة ومكة والقاهرة، وأوقفها لصالح الطلاب والحجاج القادمين من غرب أفريقيا (Dikko, 2007). هذا يدل على أن ثقافة الأوقاف كانت جزءاً من التراث المحلي في المنطقة، ولم تكن غريبة على أهلها. فإقدام موسى على شراء الأراضي والمنازل والأوقاف لصالح الطلاب والحجاج يعكس فهماً عميقاً لأهمية الأوقاف في دعم التعليم ورعاية الحجاج، وهو ما كان سائداً في المجتمعات الإسلامية في تلك الفترة. وذكر قحف أنه كانت توجد أماكن استراحة للمسافرين والحجاج على الطريق الممتد من سمرقند إلى فاس وتمبكتو، وذلك من خلال الأوقاف، مما يدل على وجود الأوقاف في المنطقة في ذلك الوقت (قحف، 2000، p. 36). تم بناء العديد من المساجد في تمبكتو في تلك الفترة كأوقاف من قبل أفراد أثرياء للصلاة والتعليم على سبيل المثال، قامت امرأة غنية وناشطة في العمل الخيري بتشييد مسجد سنكري، بينما قام الملك كانكو موسى، حاكم إمبراطورية مالي، ببناء الجامع الكبير من أمواله الخاصة (ذبادية، 1983، p. 48). وكان لمسجد سنكري أوقاف توجه لدعم الطلبة الذين انقطعوا للعلم (محمود، 1986، p. 248).

وفي القرن السادس عشر، أصبحت تمبكتو نقطة تجمع للعلماء والطلاب من مختلف المناطق، وتم اعتبارها مركزا مهما للعلم في العالم الإسلامي. كانت الأوقاف والصدقات تشكل مصدرا هاما لتمويل ازدهار حركة التعليم في تمبكتو خلال القرن السادس عشر. حيث أن العديد من المصاحف والمخطوطات التي بقيت من تلك الحقبة تشير إلى أنها تم وقفها على الجوامع من قبل أشخاص كان هدفهم في ذلك إرضاء الله. كما كان القاضي هو المسؤول عن تعيين الأئمة والمدرسين وتنظيم جريباتهم، ويتم تمويل ذلك من الأوقاف والصدقات التي كان يتلقاها بكثرة من المحسنين. ساهمت الأوقاف الموقوفة على مراكز العلم بشكل كبير في تطور الحركة العلمية عند الأسكيين (ميقا، 1997، p. 43). وتشير بعض الروايات إلى أن المدينة كانت تستضيف حوالي 25,000 طالب، جميعهم كانوا يتلقون الدعم من أموال الأوقاف الإسلامية، وهو عدد كبير بالنسبة لذلك الزمن. كما كانت تمبكتو موطنًا لثلاث جامعات كبرى وحوالي 180 مدرسة قرآنية، مما يؤكد أهميتها الثقافية والتعليمية. عندما زار أسكيا محمد الحرمين، اشترى عقارات وأراضي زراعية في المدينة وبيوتا في مكة، وأوقفها على الحجاج القادمين من السودان الغربي من مملكة سنغاي والمقيمين منهم في الحرمين الشريفين. وكان أسكيا محمد ملك سنغاي قد خصص بعضا من هذه البيوت والأراضي لحجاج بلاد السودان الغربي، لينفق من ريعها على المقيمين منهم لتيسير طلب العلم (ميقا، 1997، p. 87). يقول كعت (2014، p. 101) أنه اشترى حدائق بمبلغ مائة ألف دينار ذهبي، وقام بحبسها لصالح الفقراء والعلماء والمساكين. كما قام بإنفاق ماله الخاص لبناء رواق في القاهرة ليكون مأوى للطلاب والمدرسين القادمين من بلاد السودان الذين كانوا يزورون الأزهر الشريف (ذبادية، 1983، p. 48). كذلك قام بحبس توابيت تحتوي على ستين جزءا من المصحف لأداء الختم، وهي قراءة المصحف كاملا بعد صلاة الجمعة. ووفقا للمصادر التاريخية، كان يتم قراءة هذه الختم على نحو دوري إلى أن تم استبدال المصاحف القديمة بمصاحف جديدة تم حبسها من قبل الحاج علي بن سالم بن عبيدة (السعدي، 1981، p. 58). اشترى في مكة والمدينة بساتين وبيوتا، وجعلها أوقافا يصرف ريعها على الفقراء والمساكين، والعلماء وطلبة العلم الوافدين من السودان الغربي، ممن انقطعوا للعلم والعبادة (ميقا، 1997، p. 39).

عهد أسكيا محمد شهد تأسيس مدارس ومعاهد ومساجد في مدينة جاو، حيث قام الحكام والأثرياء بتأسيس أوقاف لدعم الأئمة والمؤذنين والخطباء والمعلمين (ميقا، 2008، p. 27). كما أن أسكيا داود أنشأ في تمبكتو وقفا للمساكين، ضم ثلاثين عبدا، أطلق عليه اسم جنان المساكين (كعت، 2014، p. 101). وتوجد وثيقة مؤرخة إلى أواخر القرن التاسع عشر تشير إلى أن امرأة أوقفت جارية وابنتها لصالح ابنتها وذريتها الأثوية (Hunwick, 1999, p. 87).

وباختصار، كانت الأوقاف متنوعة ولعبت دورا كبيرا في تطور الحركة التعليمية في تمبكتو. وعلى الرغم من عدم توفر تفاصيل دقيقة، إلا أن المؤشرات العامة تدعم هذا الدور بوضوح. تشير بعض الدراسات إلى أن ثقافة الوقف لم تكن شائعة بشكل واسع في غرب إفريقيا (ذبادية، 1983، p. 48). فقد أشار Wright (2020) إلى أن نظام الوقف الخيري المنتشر في الشرق الأوسط لم يكن حاضرا بشكل كبير في غرب إفريقيا. وكانت الأمثلة القليلة على الوقف مقتصرة على منطقة تمبكتو وبعض المدن الأخرى في إمبراطورية المسينا. بشكل عام، كان المسلمون في غرب أفريقيا يولون اهتماما أكبر للأعمال الخيرية غير الدائمة. يشير البعض أن الوقف كان نادرا في إفريقيا جنوب الصحراء بسبب قلة المباني الدائمة، خاصة المباني الحجرية (Hunwick, 1999, p. 87). كانت الأوقاف في تلك الحقبة موكلة إلى العلماء، حيث أن بعض سلاطين السودان عهدوا إلى علماء بالإشراف على الأوقاف التي قاموا بوقفها، سواء كانت موجهة إلى طلبة العلم أو إلى المؤسسات الدينية والتعليمية وصرف ريعها على مستحقيها (ميقا، 2011، p. 47).

عند فهرسة المخططات في مالي، ظهر مجموعة من الوثائق والفتاوى والرسائل المتعلقة بالأوقاف. وهذه الوثائق تستخدم مصطلح الحبس بدلا من الأوقاف للإشارة إلى الأموال أو الممتلكات التي يتم تخصيصها لأغراض دينية أو اجتماعية، وفقا للشريعة الإسلامية. مما يدل على أن علماء المنطقة كانوا يستخدمون مصطلح الحبس. فمثلا رسالة في حبس لبعض الرقيق. يدل على ذلك على أن نظام الوقف في المنطقة لم يكن مقتصرًا على الأوقاف العقارية أو المنقولة بل شمل أيضا استخدام الرقيق كوقف. وفتاوى في الحبس هل يجوز تقسيمه. وثيقة في شأن حبس الدار لجميع أولاده من بعده. فهذا يدل على انتشار عادة جعل المنازل أوقافًا لصالح الذرية في تلك المنطقة.

أخيرا، يتضح أن الأوقاف كانت موجودة في مالي، إلا أن الوثائق التي تؤكد ذلك قليلة. لذا، سيكون من المفيد إجراء المزيد من الأبحاث ومراجعة الأرشيفات. ويمكن البحث في النصوص التاريخية والمخطوطات القديمة ووثائق الممالك الإفريقية الغربية التي كانت، مثل مخطوطات تمبكتو أو وثائق إمبراطورية سنغاي، لمعرفة المزيد عن تطور الأوقاف تاريخيا في المنطقة.

3. واقع الأوقاف في مالي

الأوقاف في مالي، بخلاف المساجد، ليست منتشرة بشكل واسع أو منظم. في العديد من الحالات، تقتصر الأوقاف على المؤسسات الدينية مثل المساجد والآبار. إلا أن فكرة الأوقاف كأداة لتنمية المجتمع ودعم المشاريع الخيرية أو الاجتماعية ما زالت في بداياتها في البلاد. في مالي، تعد الأوقاف التابعة للمساجد من أكثر أنواع الأوقاف انتشاراً. هذه الأوقاف تساهم بشكل كبير في دعم الأنشطة الدينية. تستخدم عائداتها في تمويل بناء وصيانة المساجد، وتوفير الرواتب للأئمة. غالباً ما يكون هذه الأوقاف على شكل دكاكين أو مراكز تجارية تدر دخلاً مستمراً للمساجد، مما يساهم في استدامة التمويل لهذه المؤسسات. فمثلاً الدكاكين الوقفية لجامع الملك فيصل (المعروف بالمسجد الكبير) التي بنيت من قبل المملكة العربية السعودية. ومبنى الوقفية لشركة مدلا كوما وغيرهما من الأوقاف. بالإضافة إلى الأوقاف المتعلقة بالمساجد، هناك أيضاً أوقاف مخصصة لأغراض خيرية. هذه الأوقاف تستخدم لأغراض الدعوية والاجتماعية، كما قد تشمل تمويل مشروعات تعليمية وصحية. فمثلاً، المبنى الوقف لمنظمة الفاروق. دار القرآن في طوبى تمتلك دكاكين موقوفة تستخدم لدعم مدارسها التعليمية. هذه الدكاكين هي جزء من مشروع وقف يهدف إلى تمويل الأنشطة التعليمية والتربوية في دار القرآن، حيث تساهم في توفير الموارد المالية المستدامة لضمان استمرارية التعليم ودعم الأنشطة المدرسية. وبالتالي، تعد هذه المبادرة مثالا على كيفية استخدام الأوقاف في تعزيز وتطوير التعليم والخدمات المجتمعية. كما الإمارات قام ببناء كلية زايد بن سلطان آل نهيان للدراسات الاقتصادية والقانونية بتكلفة إجمالية تقدر بحوالي 6 ملايين دولار للمشروع إضافة إلى وقف للكلية خصص لمساعدتها على الاستمرار في اداء رسالتها العلمية والاعتماد بنسبة كبيرة على مواردها الذاتية في تمويل نشاطاتها وبحيث يتم تخصيص جزء من ريع هذا الوقف للطلبة المحتاجين الذين لا يتمكنون من توفير الرسوم والنفقات الدراسية. إضافة إلى ذلك، تمتلك منظمة الفاروق أوقافاً موجهة لدعم القطاع الصحي والتمويلي. على سبيل المثال، قامت المنظمة بوقف مزارع (أرز وبطاطس) بهدف تمكين الأسر الفقيرة من الحصول على غذاء كاف، وذلك لتخفيف معاناتهم وتحسين أوضاعهم المعيشية. كما قامت الفاروق بوقف دراجة إسعافية لصالح العديد من المستشفيات، مما يساهم في تعزيز القدرة على تقديم الرعاية الطبية الطارئة للمرضى والمحتاجين. هذه المبادرات هي جزء من جهود المنظمة في توفير الدعم المستدام للقطاعات الحيوية التي تخدم المجتمع.

يتم إدارة الأوقاف في مالي تتم غالباً بشكل فردي، حيث يفتقر النظام إلى وجود جهات رسمية مركزية تتولى إدارة الأوقاف بشكل شامل أو موحد. في كثير من الحالات، يتم إدارة الأوقاف من قبل الأفراد أو العائلات التي أنشأتها، أو عبر هيئات دينية محلية مثل المساجد أو الجمعيات الخيرية التي تقوم بالإشراف على الوقف واستخدامه وفقاً للأغراض التي تم تخصيصه من أجلها. هذا النمط من الإدارة قد يساهم في بعض الأحيان في تحديات تتعلق بالشفافية والرقابة، ويؤدي إلى غياب التنسيق بين الأوقاف المختلفة. كما أن افتقار الأوقاف إلى الإشراف الحكومي المباشر قد يؤدي إلى تقلبات في كيفية استثمار الأوقاف وإدارتها.

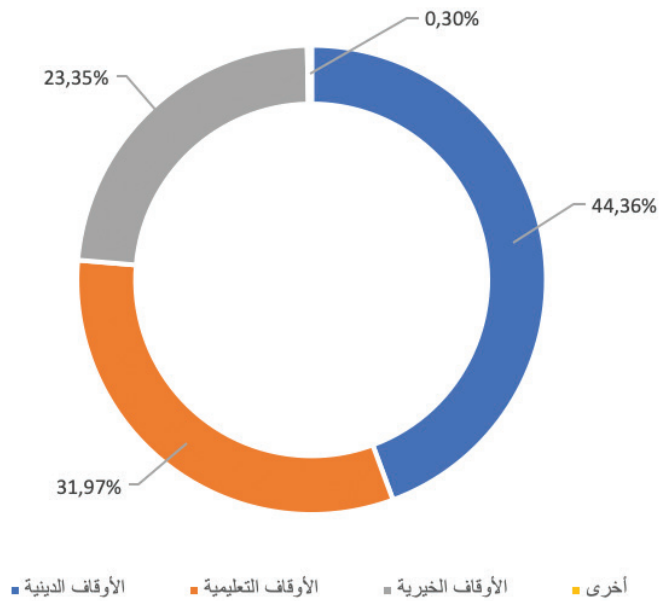
فيمكن تصنيف الأوقاف في مالي إلى الأوقاف الدينية التي تستخدم لتلبية احتياجات المساجد. والأوقاف التعليمية التي تستهدف دعم المؤسسات التعليمية. مثل أوقاف دار القرآن وأوقاف كلية زايد آل نهيان للدراسات الاقتصادية والقانونية. والأوقاف الخيرية التي تستخدم لدعم أنشطة الجمعيات الخيرية، مثل أوقاف الفاروق. والأوقاف التنموية: الأوقاف التي تهدف إلى تعزيز تنمية المجتمع، مثل دعم الفئات الاقتصادية الضعيفة. على سبيل المثال، قام الفاروق بوقف مزارع (أرز وبطاطس) بهدف تمكين الأسر الفقيرة. والأوقاف الصحية التي تستخدم لدعم القطاع الصحي قام الفاروق بوقف دراجة إسعافية لصالح كثير من المستشفيات. والأوقاف متعدد الأغراض. كما يمكن تقسيمها إلى الأوقاف المنقولة، على سبيل المثال، أوقاف الجمعية الإسلامية للتنمية الاجتماعية فهي عبارة عن الكراسي والمخيمات وآليات نظام الصوت، حيث يتم تأجير هذه الأصول وتخصيص العائدات للأغراض الدعوية والاجتماعية. والأوقاف العقارية مثل الأراضي والمباني.

جدول 1: بعض الأوقاف في مالي

النوع	الاسم	القيمة بالفرنك
الأوقاف الدينية	دكاكين الوقفية مسجد العوفي في كاي	5,000,000
	المبنى الوقفي للشيخ عمر جابي	5,000,000
	المبنى الوقفي لشركة مادلا كوما	1,000,000,000
	جامع الملك فيصل ومحلاته التجارية	4,441,427,094
	وقف دولاب مع ٠٣ مصحف لمنظمة الفاروق	36,654,831
المجموع		5,488,081,925
الأوقاف الخيرية	المبنى الوقفي الخيري لمنظمة الفاروق	2,850,000,000
	أوقاف الجمعية الإسلامية للتنمية الاجتماعية	2,500,000
	المبنى الوقفي للاتحاد علماء إفريقيا	36,000,000
المجموع		2,888,500,000
الأوقاف التعليمية	دار القرآن	144,000,000
	المبنى الوقفي لمعهد الشيخ زايد والمعهد	3,806,937,509
	وقف مدرسة زينب بنت جحش	4,500,000
المجموع		3,955,437,509
أخرى	وقف مزارع (أرز وبطاطس) لمنظمة الفاروق	23,160,688
	وقف دراجة إسعافية	14,893,404
المجموع		38,054,092
المجموع		12,370,073,526

المصدر: البيانات تم جمعها من قبل الباحث في عام 2025

الرسم 1: بعض الأوقاف في مالي

المصدر: (الباحث، 2025)

تمكن الباحث من جمع 13 وقفاً، ليصل حجم أصول هذه الأوقاف إلى حوالي 12.37 مليار فرنك سيفا. هذا المبلغ يساهم في دعم عدة قطاعات حيوية مثل التعليم، الصحة، والزراعة، مما يعزز قدرة الأوقاف على تحقيق التنمية الاجتماعية وتحسين الظروف المعيشية للمجتمعات المحلية، ويعكس دور الأوقاف كأداة فعالة في دعم النمو الاجتماعي والاقتصادي. وتتوزع هذه الأوقاف على النحو التالي: 44% منها أوقاف دينية، 32% أوقاف تعليمية، 23% أوقاف خيرية، بينما تشكل الأوقاف الأخرى 0.30%. هذه النسب تشير إلى التنوع في الأهداف التي تساهم الأوقاف في تمويلها.

4. أهمية الأوقاف في مالي

يمكن للوقف أن يتحول إلى أحد أهم أدوات التنمية الاقتصادية والاجتماعية في مالي، حيث يمثل نموذجاً فريداً يجمع بين الاستفادة المالية والعمل الخيري. ومن خلال تفعيله، يمكن تحقيق تأثير كبير على عدة أصعدة. على الصعيد الاجتماعي، يساهم الوقف في دعم المشاريع الخيرية والتنمية التي تهدف إلى تحسين الوضع المعيشي، مثل بناء المدارس والمستشفيات والمرافق العامة (جمال، 2024؛ قحف، 2000). كما يقدم دعماً مباشراً للفقراء والمحتاجين عبر الأوقاف الخيرية (صالح و بن عمارة، 2014؛ هاني، 2007)، مما يعزز التكافل الاجتماعي ويحقق قدراً أكبر من العدالة من خلال توجيه الموارد لخدمة المصلحة العامة. في مجال التعليم والتدريب، يلعب الوقف التعليمي دوراً محورياً في رفع مستوى التعليم في مالي، من خلال تمويل بناء المدارس، وتوفير المستلزمات التعليمية، والمنح الدراسية للطلاب (حسين، 2009، p. 96؛ رفيق، 1999، p. 108؛ محمد، 2001، pp. 218-221). كما يمكن أن يمول مراكز التدريب المهني (جمال، 2024؛ محمد، 2001، pp. 218-221)، التي تمكن الشباب من اكتساب مهارات عملية في مجالات متنوعة مثل الحرف اليدوية، والتكنولوجيا، والزراعة، وإدارة الأعمال مما يوسع فرصهم في الانخراط في سوق العمل ويزيد من قدراتهم الابتكارية. على الصعيد الصحي، تساهم الأوقاف المخصصة للقطاع الصحي في تحسين جودة الخدمات الطبية وتوسيع نطاقها، من خلال دعم المستشفيات والمراكز الصحية، وتوفير الرعاية الصحية للفئات الضعيفة والمحرومة (رفيق، 1999، p. 9؛ محمد، 2001، pp. 193-195) مما ينعكس إيجاباً على المؤشرات الصحية العامة. على المستوى الاقتصادي، يعد الوقف أداة فاعلة لتحقيق الاستفادة المالية، حيث يوفر مصدراً دائماً للإيرادات يمول من خلالها المشاريع التنموية على المدى الطويل، دون الحاجة إلى الاعتماد الكبير على المنح أو التبرعات المتقطعة. كما يدعم الاقتصاد المحلي من خلال تمويل المشاريع الصغيرة والمتوسطة، سواء عبر تقديم قروض حسنة أو توفير المعدات والأدوات اللازمة لانطلاقها (حسين، 2009، p. 98؛ محمد، 2001، p. 221؛ هاني، 2007)، مما يساهم في خلق فرص عمل ويساعد في تقليل معدلات الفقر. أخيراً، يمثل الوقف رافداً يساهم في تخفيف العبء عن الحكومة (حسين، 2009، p. 97)، خاصة في مجالات توفير البنية التحتية والمرافق الاجتماعية الأساسية. فمن خلال الإدارة الفعالة للأوقاف، يمكن تمويل العديد من المشاريع الحيوية كالمدراس والمستشفيات، مما يقلل من الاعتماد على الميزانيات العامة المحدودة، ويحرر موارد حكومية يمكن توجيهها لقطاعات أخرى لا أهمية.

5. التحديات التي تواجه الأوقاف في مالي

الأوقاف في مالي، على الرغم من دورها المهم في تمويل المشاريع الخيرية والتنمية، تواجه عدة تحديات قد تؤثر على فعاليتها واستدامتها. من أبرز هذه التحديات:

غياب إطار قانوني: في مالي، مثل العديد من الدول الإفريقية ذات الأغلبية المسلمة، لا توجد منظومة قانونية تنظم فعاليات الأوقاف. غياب إطار قانوني يعتبر من أبرز المشكلات التي تواجه فعالية الأوقاف في مالي. عدم وجود تشريعات تنظم الأوقاف يعيق عملية إدارة الأوقاف بشكل فعال ويمنع استغلال الأوقاف لتحقيق أقصى استفادة ممكنة للمجتمع. هذا الغياب يؤدي إلى ضعف الحوكمة وصعوبة حماية ممتلكات الأوقاف وضمان استمراريتها.

ضعف الوعي حول الوقف: على الرغم من أن ممارسة الوقف في مالي تم توثيقها منذ وصول الإسلام إلى البلاد، إلا أن قضية تدني مستوى المعرفة والوعي بين المسلمين لا تزال قائمة. فإن مستوى الوعي والمعرفة لدى المجتمع حول الوقف وأهميته لا يزال ضعيفاً. يمكن أن يكون هناك بعض الوعي لدى الأفراد والمنظمات الدينية، ولكن لا توجد حملات توعية كافية لتعريف الناس بكيفية تطوير الأوقاف خارج المجال الديني.

عدم كفاءة الإدارة: تعد القضايا الإدارية من المشاكل الرئيسية التي تؤثر على فعالية إدارة الأوقاف في مالي. تعاني عمليات الوقف في مالي من سوء الإدارة.

عدم وجود نظام إداري الوظيفية: لا توجد هيئة وطنية مركزية أو نظام إداري واضح يدير الأوقاف. غالباً ما تدار الأوقاف من قبل أفراد أو جهات غير رسمية، مما يجعلها عرضة لسوء الإدارة أو حتى للضياع بسبب ضعف الرقابة.

غياب التوثيق والتنظيم: العديد من الأوقاف غير موثقة قانونياً، ما يجعل من السهل التعدي عليها أو فقدان حقوقها مع مرور الوقت. غياب السجلات الرسمية يجعل من الصعب تتبع الأوقاف وتحديد أصولها وكيفية الاستفادة منها.

6. الحلول المقترحة للتحديات التي تواجه عملية الأوقاف في مالي

بعد التعرف على بعض التحديات التي تواجه ممارسة الأوقاف بشكل فعال في مالي، هناك حاجة لاقتراح حلول قابلة للتطبيق لمواجهة هذه التحديات:

من الضروري السعي الفوري نحو سن وإصدار قانون شامل وخاص بتنظيم الأوقاف في مالي. يجب أن يوفر هذا القانون إطاراً قانونياً واضحاً يحدد بدقة أنواع الأوقاف، آليات إدارتها، وطرق استثمارها في مشاريع تنموية مستدامة، مع ضمان حماية أصولها من التعدي أو الضياع. يتطلب هذا الأمر تعاوناً وتنسيقاً بين وزارة الشؤون الدينية والمجلس الأعلى الإسلامي لضمان توافق التشريع مع المبادئ الإسلامية واحتياجات المجتمع، قبل عرضه على البرلمان المالي لإقراره. ولتنفيذ ذلك، يوصى بتشكيل لجنة وطنية متخصصة تضم خبراء في الشريعة والقانون والاقتصاد للعمل على إعداد مسودة القانون خلال عام واحد. وتفعيل التعاون الدولي والاستفادة من الخبرات المؤسسية والتجربة الطويلة لدول رائدة في إدارة وتنمية الأوقاف، مثل تركيا وماليزيا. يهدف هذا التعاون إلى نقل المعرفة في مجالات الحوكمة، وأساليب الاستثمار الحديثة، وإنشاء السجلات الوقفية الموحدة.

يجب إنشاء هيئة مركزية لإدارة الأوقاف، حيث تعد إنشاء هيئة مركزية مستقلة لإدارة الأوقاف خطوة أساسية لضمان تفعيل دورها التنموي في مالي. ويمكن تنفيذ ذلك من خلال قيام رئاسة الوزراء بالتعاون مع وزارة الشؤون الدينية بدمج الإدارات المحلية المنفرقة ضمن هيكل موحد، يتمتع بالشخصية الاعتبارية والاستقلال الإداري والمالي. ستتولى هذه الهيئة حصر وتوثيق جميع ممتلكات الأوقاف في سجل مركزي، والإشراف على استثماراتها وتميئتها، مع تطبيق نظام إداري ومالي قائم على مبادئ الحوكمة والشفافية المالية، ومتابعة توزيع العائدات وفقاً لشرط الواقفين.

بعد عدم الوعي بممارسة الأوقاف من أبرز المشكلات التي تواجهها الأوقاف في مالي. لذلك، من الضروري إطلاق حملات توعية شاملة ومستدامة لترسيخ مفهوم الوقف ودوره التنموي في الوعي المجتمعي المالي، وذلك عبر تنفيذ برامج مكثفة في المساجد والمدارس ووسائل الإعلام الوطنية (حسين، 2009، p. 99). تتولى وزارة الشؤون الدينية مسؤولية هذه الحملات بالتعاون مع المجالس الإسلامية ومنظمات المجتمع المدني. وتتمثل آلية التنفيذ في إدراج مادة "فقه الوقف" ضمن المناهج التعليمية الدينية وفي برامج الإذاعة الوطنية، بهدف بناء ثقافة وقيمة قادرة على دعم المبادرات القانونية والإدارية المقترحة وتأمين استمراريتها. كما يمكن الاستفادة من تجارب الوقف في دول أخرى، وخاصة في تركيا. ويمكن إضافة هذا الكلام إلى البحث. كما يجب استخدام المصادر في الأجزاء الأخيرة من البحث.

الخاتمة

تعد الأوقاف في مالي موضوعاً ذا أهمية تاريخية وتنموية، إذ بين البحث أنها كانت راسخة منذ القرون الوسطى وازدهرت خلال فترتي إمبراطورية مالي وإمبراطورية سونغاي، حيث ساهمت في دعم التعليم والخدمات الاجتماعية. ومع ذلك، يواجه القطاع حالياً تحديات كبيرة تعيق فعاليته، أبرزها غياب الإطار القانوني، وضعف الإدارة والحوكمة، وعدم وجود هيئة وطنية مركزية للإشراف. وقد أدى ذلك إلى محدودية الدور التنموي للأوقاف اقتصادياً واجتماعياً، على الرغم من تأكيد البحث على قدرتها الكبيرة على تمويل التعليم والصحة إذا ما تم تفعيلها. وتتطلب هذه التفعيل إصلاحات جوهرية تشمل وضع قانون شامل وإنشاء هيئة ناظمة وتطوير آليات الاستثمار. ويخلص البحث إلى أن الأوقاف تمثل ثروة كبرى إذا أحسن إدارتها، وتفعيلها يعد خطوة أساسية نحو النهضة الاقتصادية الشاملة في مالي.

تفتح هذه الدراسة المجال أمام باحثين آخرين لاستكمال الجهود في هذا المجال الحيوي، ومن أبرز الاتجاهات المقترحة للبحث مستقبلاً:

- إجراء دراسة مقارنة بين التجربة الوقفية في مالي وتجارب دول غرب إفريقيا الأخرى مثل السنغال ونيجيريا.
- بحث سبل إنشاء صناديق استثمارية وقيمة وطنية بالشراكة مع البنوك الإسلامية.
- إمكانات توظيف الأوقاف الإسلامية لتحقيق أهداف التنمية في مالي

References/المراجع

- Dicko, M. (2007). *La gestion des biens publics : le cas des états musulmans du Mali*. IRG/ARGA de Bamako. Retrieved 04-12-2025 from <https://institutgouvernance.org/fr/analyse/fiche-analyse-262.html>
- Hunwick, J. (1999). Timbuktu And The Songhay Empire. In E. Stiansen & J. I. Guyer (Eds.), *Islamic Financial Institutions: Theoretical Structures and Aspects of Their Application in Sub-Saharan Africa, Credit, Currencies and Culture: African Financial Institutions in Historical Perspective*. Elanders Gotab .
- Wright, Z. V. (2020). The Islamic intellectual tradition of Sudanic Africa, with analysis of a fifteenth-century Timbuktu manuscript. *The Palgrave Handbook of Islam in Africa*, 55-76 .
- Yasin, H. M., & Khan, A.-u.-Z. (2016). *Fundamentals of Islamic Economics and Finance* (1 ed.). Islamic Research and Training Institute
- أبو زهرة، م. (1971). *محاضرات في الوقف*. دار الفكر العربي.
- الأمين، ح. (1994). *إدارة وتثمين ممتلكات الأوقاف* (ed 2). البنك الإسلامي للتنمية.
- البكري، أ. ع. (2002). *المسالك والممالك* (ed., Vol. 2 1). دار الكتب العلمية.
- الزرقا، م. (1998). *أحكام الأوقاف* (ed 2). دار عمّال.
- السبهاني، ع. أ. (2016). *الوجيز في اقتصاديات الزكاة والوقف*. مطبعة حلوة.
- السدلان، ص. (2024). *رسالة في الفقه الميسر* (ed 1). وزارة الشؤون الإسلامية والأوقاف والدعوة والإرشاد.
- السعدي، ع. أ. (1981). *تاريخ السودان*. داوداس وبنوه.
- بلعباس، ع.، المصطفى، ع.، الندوي، ع.، حمزة، ه.، & منصور، ل. (2019). *التمويل والاستثمار في الأوقاف*. مركز النشر العلمي.
- جمال، ع. أ. (2024). *دور الأوقاف الإسلامية في التنمية الاقتصادية ومواجهة الغلاء العالمية التداوير الشرعية والعلمية في مواجهة موجة الغلاء العالمية*. أسبوط.
- حسين، ع. أ. (2009). *الوقف الإسلامي ودوره في تنمية قطاع المشروعات الصغيرة في الدول العربية*. *دراسات إسلامية*, 24(2), 81-104.
- ذبادية، ع. أ. (1983). *حركة التعليم في تمبكتو في بلاد التكرور خلال القرن 16 ودور الأوقاف في ازدهارها*. *دعوة الحق*(230), 41-48.
- رفيق، ي. (1999). *الأوقاف فقها واقتصادا* (ed 1). دار المكتبي.
- صالح، ص.، & بن عمار، ن. (2014). *الوقف الإسلامي ودوره في تحقيق التنمية المستدام: عرض للتجربة الجزائرية في تسيير الأوقاف*. *المجلة الجزائرية للتنمية الاقتصادية*, 1(1), 151-164.
- قحف، م. (2000). *الوقف الإسلامي تطوره إدارته تنميته* (ed 1). دار الفكر المعاصر.
- كعت، م. (2014). *كتاب تاريخ الفتن في أخبار البلدان والجيوش وأكابر الناس وذكر وقائع التكرور وعظائم الأمور وتفريق أنساب العبيد من الأحرار* (ed 1). مؤسسة الرسالة ناشرون.
- محمد، أ. (2001). *الوقف في الشريعة الإسلامية وأثره في تنمية المجتمع* (ed 1). مكتبة الملك فهد.
- محمود، ح. (1986). *الإسلام والثقافة العربية في أفريقية*. دار الفكر العربي.
- ميغا، ع. أ. (2011). *الحركة الفقهية ورجالها في السودان الغربي من 8 إلى القرن 13 الهجري*. منشورات وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية.
- ميغا، م. ك. (2008). *مظاهر الثقافة الإسلامية العربية في تنبكتو وعاور وجني في عهد الأساكي*. (3), 26-36.
- ميغا، أ. ب. (1997). *لحركة العلمية والثقافية والإصلاحية في السودان الغربي من 400 إلى 1100 هـ*. مكتبة التوبة.
- هاني، س. (2007). *الوقف ودوره في التنمية الاجتماعية*. مؤتمر الأوقاف الثاني: الصبغ التنموية والرؤى المستقبلية.

Katılım Bankacılığı Literatürü Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz

A Bibliometric Analysis on Participation Banking Literature

Ahmet Kürşat Alkoyun

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, İslam İktisadı ve Finansı Anabilim
Dalı, Doktora Öğrencisi.
akursatalkoyun@gmail.com

Istanbul University, Institute of Social Sciences,
Department of Islamic Economics and Finance, PhD
Student
<https://orcid.org/0000-0002-7931-8294>
<https://ror.org/03a5qrr21>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types
Geliş Tarihi | Received
Kabul Tarihi | Accepted
Yayın Tarihi | Published
Yayın Sezonu | Pub Date Season
Sayı | Issue
Sayfa | Pages

Rapor | Report
12 Haziran | June 2025
11 Ağustos | August 2025
31 Aralık | December 2025
Aralık | December
10
62-76

Atıf | Citation

Alkoyun, A. Kürşat. (2025). Katılım Bankacılığı Literatürü Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz.
Maruf İktisat İslam İktisadı Araştırmaları Dergisi, (9), 62-76.
DOI: 10.58686/marufiktisat.1718309

İntihal | Plagiarism | Telif Hakkı | Copyright

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir
This article has been scanned by iThenticate. No
plagiarism detected.
Yayıncı | Published by
Maruf Eğitim Araştırma ve Dayanışma Vakfı
Maruf Education Research and Solidarity Foundation

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif
hakkına sahiptirler ve çalışmaları
CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.
Author(s) publishing with the journal retain(s) the
copyright to their work licensed under the
CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların
kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while
carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ahmet Kürşat Alkoyun).

Katılım Bankacılığı Literatürü Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz

Öz

Bu çalışmanın amacı bibliyometrik analiz yöntemi kullanılarak Türkiye'deki katılım bankalarını konu alan çalışmalara dair bütüncül bir bakış açısı sunmaktır. Bu amaca yönelik olarak Web of Science veri tabanında yer alan 1990-2024 tarihleri arasındaki 123 makale hem Web of Science analiz aracı hem de VOSviewer uygulaması kullanılarak incelenmiştir. Araştırma sonucunda; en çok yayının 2023 yılında yayımlandığı, 2024 yılında makale sayısında ciddi bir düşüş gerçekleştiği, genel olarak yıllar geçtikçe atıf sayısının artış gösterdiği görülmüştür. Alana en çok katkıda bulunan yazarın ise Ahmet Faruk Aysan, ülkenin Türkiye, kaynağın Turkish Journal of Islamic Economics TUJISE, kurumun ise İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi olduğu saptanmıştır. Ek olarak VOSviewer uygulaması ile yapılan analiz sonucunda en çok atfa ve bağlantıya sahip olan yazarın Ahmet Faruk Aysan, en çok atfa ve bağlantıya sahip olan ülkenin Türkiye ve en çok tekrara ve bağlantıya sahip olan anahtar sözcüğün de "Islamic banking" olduğu bulunmuştur. Çalışmada ayrıca bulguların VOSviewer ile oluşturulmuş görsel ağ haritalarına da yer verilerek yazarların ve eserlerin birbirleriyle olan bağlantıları gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslami Bankacılık, Katılım Bankacılığı, Literatür Taraması, Bibliyometrik Analiz, Görsel Haritalama

JEL Sınıflandırması: G21, M0, Z12

A Bibliometric Analysis on Participation Banking Literature

Abstract

The aim of this study is to provide a holistic perspective on studies on participation banks in Turkey using the bibliometric analysis method. For this purpose, 123 articles in the Web of Science database between 1990-2024 were examined using both the Web of Science analysis tool and the VOSviewer application. As a result of the research; it was seen that the most publications were published in 2023, there was a serious decrease in the number of articles in 2024, and the number of citations generally increased over the years. It was determined that the author who contributed the most to the field was Ahmet Faruk Aysan, the country was Turkey, the source was Turkish Journal of Islamic Economics TUJISE, the institution was Istanbul Sabahattin Zaim University and Istanbul University. In addition, as a result of the analysis conducted with the VOSviewer application, it was found that the author with the most citations and links was Ahmet Faruk Aysan, the country with the most citations and links was Türkiye, and the keyword with the most repetitions and links was "Islamic banking". The study also included visual network maps of the findings created with VOSviewer, and attempted to reveal the connections between authors and works.

Keywords: Islamic Banking, Participation Banking, Literature Review, Bibliometric Analysis, Visual Mapping

JEL Classification: G21, M0, Z12

Giriş

İslami kuralları dikkate alarak faaliyet gösteren bankalar uluslararası literatürde İslami bankacılık olarak adlandırılırken ülkemizde ilk olarak "Özel Finans Kurumu" olarak karşımıza çıkmıştır. 1983 yılında oluşturulan yasal zeminle birlikte özel finans kuruluşlarının faaliyeti yasallaştırılarak geleneksel bankalardan ayrı olarak faizsiz bankacılık yapılmasının önü açılmıştır. Bu imkânla birlikte sektör Körfez'den gelen yatırımlarla hızla gelişmiştir. Yurtdışından gelen sermayeyi yerel sermayenin de takip etmesiyle birlikte kısa bir sürede birçok özel finans kurumu faaliyet göstermeye başlamıştır. 2005 yılına gelindiğinde ise, o güne dek özel finans kurumu olarak adlandırılan bu kuruluşlar 5411 sayılı Bankacılık Kanunu ile birlikte artık "Katılım Bankası" olarak adlandırılmışlardır. Bu değişiklikte beraber katılım bankaları geleneksel bankalarla aynı statüye getirilerek sektörde gelişmeleri için daha elverişli bir ortam hazırlanmıştır (Aysan vd., 2013; Hardy, 2012).

2025 Mart ayı itibarıyla 9 adet katılım bankası 1.520 şube ve 21.928 adet personel ile faaliyette bulunmaktadır. Katılım bankalarının aktif büyüklüğü bakımından sektör içerisindeki payı ise %8.29 olmuştur (TKBB, 2025). Bu oranın artırılarak katılım bankalarının sektör içerisinde daha yüksek paya erişmesi için katılım bankacılığı alanında daha çok çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır.

Bu kapsamda çalışma; ülkemizdeki katılım bankalarına odaklanan bibliyometrik çalışmaların azlığı, kullanılan veri tabanlarının benzerliği ve kullanılan verilerin güncel olmayışı unsurlarından kaynaklı literatürdeki var olan boşluğu doldurması bakımından önemlidir. Literatürde sık kullanılan Scopus yerine Web of Science veri tabanının kullanılması ve benzer çalışmalara kıyasla güncel tarihli veriler üzerinden analiz gerçekleştiriliyor olması araştırmayı özgün kılmaktadır. Çalışma, özellikle son yıllarda yapılan diğer araştırmalarda olduğu gibi alt bir alana (kurumsal yönetim, sürdürülebilirlik vb.) odaklanmadan ülkemizdeki katılım bankacılığına dair mevcut durumu ve eğilimi kapsayıcı bir şekilde ele almaktadır. Böylece araştırma sonucunda katılım bankacılığı alanında etkili olan yazarlar, dergiler, kurumlar ve ilişki ağları bütüncül bir bakış açısı üzerinden sunulmaktadır gelecekteki araştırmacıların bu alana dair araştırmalarına kolaylık sağlanacağı düşünülmektedir.

Araştırmada ülkemizdeki katılım bankalarını konu alan eserlere dair bibliyometrik analiz gerçekleştirilerek alana dair literatürdeki eğilimleri, katkıda bulunan yazarları, kurumları, ülkeleri ve birbirleriyle olan ilişki ağları gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, araştırma dört ana bölüme ayrılmıştır. Giriş bölümünün ardından alan ile ilgili daha önce yapılmış bibliyometrik çalışmalara yer verilmiştir. İkinci bölümde veri setinin elde edilmesine izlenen adımlar açıklanmıştır. Üçüncü bölümde araştırma kapsamında elde edilen bulgulara değinilmiştir. Son kısımda ise araştırmalara ilişkin değerlendirmelerin yapıldığı sonuç bölümü yer almıştır.

1. Literatür Taraması

Katılım bankacılığı ya da uluslararası literatürde daha geçerli olan İslami bankacılık alanında literatürde birçok çalışma bulunmaktadır. Faaliyetleri, performansları ya da araştırmaya konu edilebilecek diğer birçok alan üzerinden çalışmalar yapılmış ve çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Bu bölümde araştırma yöntemimize uygun olarak yalnızca katılım bankalarını ya da İslami bankaları konu edinerek bibliyometrik yöntem kullanan çalışmalar taranmış ve aşağıdaki tabloda liste halinde sunulmuştur.

Tablo 1: İslami Bankacılık Üzerine Bibliyometrik Analiz İçeren Eserler

Yazar	Konusu	Veri Tabanı	Dönem	Kapsam
(Alam vd., 2025)	İslami bankalarda kurumsal yönetim	Scopus	1994-2025	261 Çalışma
(Bonang vd., 2025)	İslami bankacılıkta hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti	Scopus	1999-2023	138 Çalışma
(Çulha, 2025)	Katılım bankalarında ÇSY uygulamaları	Web of Science	2000-2024	341 Çalışma
(Mohamed & Redzuan, 2025)	Finansal kapsayıcılık ve İslami bankacılık	Scopus	2013-2024	218 Çalışma
(Ali vd., 2024)	İslami bankacılığın benimsenmesinin önündeki engeller	Scopus	2007-2022	132 Çalışma

(Farooq vd., 2024)	İslami bankacılıkta şer'i yönetim	Scopus	2009-2023	260 Çalışma
(Hartanto vd., 2024)	İslami bankalarda sürdürülebilirlik	Scopus	2005-2022	76 Çalışma
(Tumewang vd., 2024)	İslami bankalarda ÇSY uygulamaları	Scopus	1988-2023	753 Çalışma
(Alshater vd., 2023)	İslami bankacılık	Web of Science	1983-2021	1304 Çalışma
(Hassan vd., 2023)	Bangladeş'deki İslami bankacılık	Scopus	1999-2021	120 Çalışma
(Türkmen & Üçay, 2023)	Katılım bankacılığı	YÖK Ulusal Tez Merkezi	2005-2022	457 Tez
(İslam vd., 2022)	Katılım bankacılığı	Scopus	1990-2021	84 Çalışma
(Akbaş vd., 2021)	İslami bankacılık	Web of Science	1982-2020	407 Çalışma
(Brescia vd. 2021)	İslami finans ve sürdürülebilirlik	Scopus	2010-2021	73 Çalışma
(Biancone vd., 2020)	İslami banka ve İslami finans	Scopus	1980-2020	7662 Çalışma
(Buana vd. 2020)	İslami bankalarda performans	Scopus	2009-2020	118 Çalışma
(Kartal, 2018)	Faizsiz bankacılık	YÖK Ulusal Tez Merkezi	1986-2017	151 Tez

Literatürdeki daha önce katılım bankacılığı alanında yapılmış bibliyometrik çalışmalar incelendiğinde çalışma sayısının sınırlı olduğu ancak son yıllarda artış gösterdiği görülmektedir. Araştırmaların ağırlıklı sürdürülebilirlik konusuna odaklandığı ve veri tabanı olarak daha çok Scopus veri tabanının tercih edildiği bulunmuştur. Araştırma konusu ve tercih edilen veri tabanına göre araştırmanın kapsadığı dönem ve çalışma sayısı değişiklik göstermiştir. Literatürdeki benzer eserlerin sayısı ve araştırma konusu dikkate alındığında katılım bankacılığı alanında daha çok sayıda ve farklı konuda bibliyometrik araştırmanın yapılmasının gerektiği düşünülmektedir.

2. Veri ve Yöntem

Bibliyometrik analiz, araştırmacı tarafından seçilmiş belirli konulara dair literatürdeki eğilimleri ve yapıları saptamak için kullanılan sistematik bir yöntemdir. Bibliyometrik analiz yöntemi; belirlenmiş veri tabanlarından verilerin toplanması, bu veriler üzerinde gerekli eleme ya da düzeltme işleminin uygulanması sonrası çeşitli yöntemlerle bu veri setinden anlamlı bilgiler çıkarılmasını kapsamaktadır (Passas, 2024). Bibliyometrik analiz yöntemi, literatürdeki eserler üzerinden nicel analiz yapılmasına imkân tanımaktadır. Daha önce yayımlanmış eserler; yazarları, atıf sayıları, yayımlandıkları dergiler, ülkeler ve kurumlar üzerinden incelenmekte ve araştırmaya konu olan alana dair kalıplar ve eğilimler gözler önüne serilmektedir (Ellegaard & Wallin, 2015).

Bibliyometrik analiz yöntemi son zamanlarda büyük bir popülerlik kazanmıştır ve birçok alanda kullanılmaya başlamıştır. Bu popülerliğin ve yaygın kullanımının arkasında yatan nedenlerin arasında bibliyometrik analiz araçlarının ve bibliyometrik analize imkân tanıyan veri tabanlarının gelişmesi, erişilebilir olması gösterilir. Literatüre dair çok sayıda verinin anlamlandırılarak o alandaki entelektüel yapının keşfedilmesine imkân tanıyan bu yöntemin birçok faydası bulunmaktadır. Bir alanın yeni ve daha uygun yollarla ilerletilebilmesine, araştırmacıların alana dair bütüncül bir bakış açısı elde edebilmesine, literatürdeki boşlukların görülerek yeni fikirlerin üretilmesine ve araştırmacıların alana yönelik amaçladıkları katkıları doğru bir şekilde konumlandırabilmelerine olanak tanınması bu faydalardan bazılarıdır (Donthu vd., 2021).

Ülkemizdeki katılım bankacılığı ile ilgili bibliyometrik çalışmaların daha önce YÖK Ulusal Tez Merkezi ve Scopus veri tabanlarını kullanmaları sonucunda araştırmanın yürütüleceği veri tabanı Web of Science olarak belirlenmiştir. Katılım bankacılığı literatürüne dair durumun daha güncel tarihler için farklı bir veri tabanı kullanılarak sunulacak olması çalışmayı özgün kılmaktadır.

Araştırma sırasında öncelikle veri tabanında sorgulanacak kavramlar belirlenmiştir. Ülkemizde katılım bankası olarak isimlendirilen kurumların uluslararası literatürde İslami banka olarak adlandırılması sonucunda sorguda her iki kavramında İngilizcesine yer verilmiştir. Bu kapsamda veri tabanında yapılan sorguda "islamic bank" ve "participation bank" kavramları kullanılmıştır. Bu kavramların eser içerisinde ek olarak sorgu sonucuna yansımama ihtimallerine karşılık "*" işareti kullanılmıştır. Bu kavramlara ek olarak, yalnızca Türkiye'deki bankalar üzerine yapılan çalışmaları kapsamaları için "Türkiye" ve

“Turkey” kavramları da sorguya eklenmiştir. Daha sonra eser tipi olarak yalnızca makaleler seçilmiştir. Sorgu sonucunda araştırma tarihi (20.05.2025) itibarıyla 2025 yılında yalnızca 2 eserin bulunması ve veriler üzerinde yapılacak analizlerin sağlıklı yorumlanabilmesi için net bir kapsamın seçilmesi gerektiğinden 2025 yılı analiz dışında tutulmuştur. Sonuç olarak Web of Science veri tabanında yapılan sorguya dair detay aşağıdaki gibi gerçekleşmiştir:

((“islamic bank*” OR “participation bank*”) AND (“Türkiye*” OR “Turkey*”)) (Topic) and Article (Document Types) and 2025 (Exclude – Publication Years)

Bu sorgu sonucunda, Türkiye’deki katılım bankaları üzerinde yazılmış olan 123 eser listelenmiş ve bu eserler araştırmanın kapsamını oluşturmuştur. Veri seti; konu alanları, yıllara göre yayın ve atıf sayıları, yazarlar, ülkeler, kaynaklar ve kurumlar açısından Web of Science veri tabanının analiz aracı kullanılarak incelenmiştir. Daha sonra VOSviewer programı ile ortak yazar, yazar atıf, ülke atıf, anahtar sözcük, yazarların ortak atıf, eserlerin ve yazarların bibliyografik eşleşme analizi gerçekleştirilmiştir.

3. Bulgular

3.1. Konu Alanlarına Göre İncelenmesi

Türkiye’deki katılım bankalarına dair yazılan makaleler araştırma alanlarına göre incelendiğinde en çok çalışmanın 90 adet yayın ile işletme ekonomisi alanında olduğu görülmektedir. İkinci sırada ise din alanı 16 eserle yer almaktadır.

Tablo 2: Eserlerin Araştırma Alanlarına Göre Dağılımı

Araştırma Alanları	Yayın Sayısı
İşletme Ekonomisi	90
Din	16
Sanatlar Beşeri Bilimler Diğer Konular	3
Sosyal Bilimler Diğer Konular	3
Tarım	2
Alan Çalışmaları	2
Bilgisayar Bilimi	2
Uluslararası İlişkiler	2
İletişim	1
Kalkınma Çalışmaları	1
Mühendislik	1
Çevre Bilimleri Ekoloji	1
Coğrafya	1
Jeoloji	1
Hükümet Hukuku	1
Sosyal Bilimlerde Matematiksel Yöntemler	1
Matematik	1
Meteoroloji Atmosfer Bilimleri	1
Operasyon Araştırması Yönetim Bilimi	1
Su Kaynakları	1

3.2. Yıllara Göre Yayın ve Atıf Sayılarının İncelenmesi

Veri setindeki çalışmalar yıllara göre incelendiğinde en erken yayının 1990 yılında olduğu bulunmuştur. 1990 yılından 2024 yıl sonuna kadar olan makaleler incelendiğinde en çok yayının 2023 yılında yayımlandığı görülmektedir. 2024 yılında ise ciddi bir düşüş gerçekleşerek yalnızca 5 adet makalenin yayımlandığı bulunmuştur. En düşük yayın sayısının ise 1 adet ile 1990, 2005, 2007 ve 2012 yıllarında gerçekleştiği görülmektedir.

Çalışmalar atıf sayısı bakımından incelendiğinde en yüksek atıf sayısına 205 adet atıf ile 2024 yılında ulaşıldığı görülmektedir. Tablo genel olarak incelendiğinde yıllar geçtikçe atıf sayısının artış gösterdiği fark edilmektedir. En düşük atıf sayısı 0 adet ile 1990 yılında gerçekleşmiştir. Bu durumun nedeni olarak henüz alanla ilgili ilk çalışmanın bu yılda yayımlandığı gösterilebilir.

Tablo 3: Yayın Sayısının ve Atıfların Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı	% Yayın Sayısı	% Atıf Sayısı
2024	5	205	4%	21%
2023	22	178	18%	18%
2022	21	135	17%	14%
2021	16	101	13%	10%
2020	14	88	11%	9%
2019	2	69	2%	7%
2018	10	48	8%	5%
2017	5	49	4%	5%
2016	5	26	4%	3%
2015	4	23	3%	2%
2014	5	19	4%	2%
2013	6	20	5%	2%
2012	1	8	1%	1%
2011	2	7	2%	1%
2010	2	9	2%	1%
2007	1	3	1%	0%
2005	1	1	1%	0%
1990	1	0	1%	0%
Toplam	123	989	100%	100%

3.3. Alana En Çok Katkıda Bulunan Yazarların İncelenmesi

Türkiye'deki katılım bankalarını konu olan eserlerin yazarları incelendiğinde, yayın sayısı bakımından ilk sırada 8 adet yayın ile Ahmet F. Aysan yer almaktadır. Yazarı sırasıyla; 6 yayın ile Mustafa Dişli'nin ve Hüseyin Öztürk'ün takip ettiği görülmektedir. Aşağıdaki tabloda yazarların sayısının çok fazla olması nedeniyle yalnızca yayın sayısı 1 adetten fazla olan yazarlara yer verilmiştir.

Tablo 4: Yazarların Yayın Sayısına Göre Sıralaması

Yazar	Yayın Sayısı	Yazar	Yayın Sayısı
Aysan AF	8	Jahangir R	2
Disli M	6	Kaytanci BG	2
Ozturk H	6	Kazak H	2
Dinc Y	4	Ledhem MA	2
Faizulayev A	4	Ng A	2
Saraç M	3	Orhan ZH	2
Bektas I	2	Parlakkaya R	2
Bulut M	2	Parmankulova I	2
Dolgun MH	2	Ustaoglu M	2
Duygun M	2	Yenice AC	2
Ergec EH	2	Çetin H	2
Hassan MK	2	Özdemir M	2

3.4. Alana En Çok Katkıda Bulunan Ülkelerin İncelenmesi

Türkiye'deki katılım bankalarını konu alan çalışmaların ülkelere göre incelenmesi sonucunda beklenildiği gibi ilk sırayı Türkiye'nin aldığı bulunmuştur. Amerika Birleşik Devletleri 8 yayın ile ikinci sırada yer almıştır. Amerika Birleşik Devletleri'ni sırasıyla İngiltere ve Malezya 7 adet yayınlı takip etmiştir.

Tablo 5: Ülkelerin Yayın Sayısına Göre Sıralaması

Ülke	Yayın Sayısı	Ülke	Yayın Sayısı
Türkiye	94	Katar	2
ABD	8	İspanya	2
İngiltere	7	Azerbaycan	1
Malezya	7	Kanada	1
Belçika	6	Almanya	1
Suudi Arabistan	5	Ürdün	1
Avusturya	4	Moldova	1
Kazakistan	4	Fas	1
Fransa	3	Nijerya	1
Cezayir	2	Kuzey Makedonya	1
Kıbrıs	2	Norveç	1
Endonezya	2	Polonya	1
Hollanda	2	Tunus	1
Pakistan	2	Birleşik Arap Emirlikleri	1
Çin Halk Cumhuriyeti	2	Vietnam	1

3.5. Alana En Çok Katkıda Bulunan Kaynakların İncelenmesi

1 yayından fazlasına sahip kaynaklar incelendiğinde ilk sırada 9 yayınlı “Turkish Journal of Islamic Economics TUJISE” isimli derginin yer aldığı görülmüştür. Bu dergiyi 8 yayınlı “International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management”, 7 yayınlı da “Journal of Islamic Accounting and Business Research” ve “Kocatepe İslami İlimler Dergisi” dergilerinin takip ettiği bulunmuştur.

Tablo 6: Kaynakların Yayın Sayısına Göre Sıralaması

Kaynak	Yayın Sayısı
Turkish Journal of Islamic Economics TUJISE	9
International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management	8
Journal of Islamic Accounting and Business Research	7
Kocatepe İslami İlimler Dergisi	7
Borsa İstanbul Review	6
ISRA International Journal of Islamic Finance	4
Bilimname	3
Sosyoekonomi	3
Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi	3
Agricultural Finance Review	2
Applied Economics	2
Economic Modelling	2
Ekonomi Politika Finans Araştırmaları Dergisi	2
International Journal of Emerging Markets	2
Journal of Banking Regulation	2
Journal of Comparative Economics	2
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi	2

3.6. Alana En Çok Katkıda Bulunan Kurumların İncelenmesi

2 yayından fazlasına sahip kurumlar incelendiğinde ilk sırayı 10 adet yayını ile İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi'nin paylaştığı görülmektedir. Bu üniversiteleri sırasıyla 8 yayınlı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ve Sakarya Üniversitesi'nin izlediği bulunmuştur. Üniversitelerin arasında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın üst sıralarda yer alması hem buradaki personellerin hem de kurumun katılım bankacılığına olan ilgisini gözler önüne sermektedir. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'na ek olarak, Borsa İstanbul ve Kuveyt Türk Katılım Bankası kurumlarının da yayını sayısının yüksekliği katılım bankacılığına dair çalışmaların yalnızca akademisyenler ve öğrenciler ile sınırlı kalmadığının önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir.

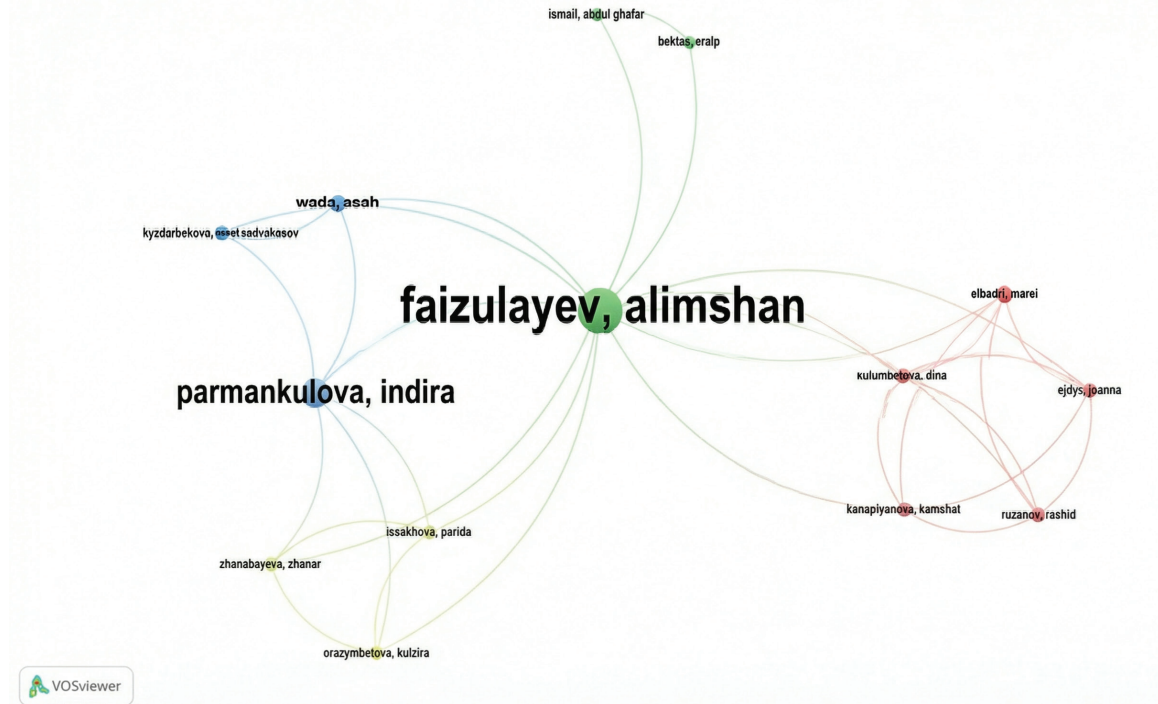
Tablo 7: Kurumların Yayın Sayısına Göre Sıralaması

Kurum	Yayın Sayısı
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi	10
İstanbul Üniversitesi	10
Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası	8
Sakarya Üniversitesi	8
Necmettin Erbakan Üniversitesi	6
Ghent University	5
Afyon Kocatepe Üniversitesi	4
Al Farabi Kazakh National University	3
Anadolu Üniversitesi	3
Borsa İstanbul	3
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi	3
KIMEP University	3
Kuveyt Türk Katılım Bankası	3

3.7. Ortak Yazar Analizi

Birbiriyle bağlantı halinde olan ve ortak çalışan yazarları belirlemek üzere en az 1 yayına ve en az 1 atfa sahip yazarlar üzerinden ortak yazar analizi yapılmıştır. Aralarında bağlantının en fazla olduğu yazarlar arasında gerçekleştirilen analizde, 4 kümede birleşen 14 isim ve 33 bağlantı tespit edilmiştir.

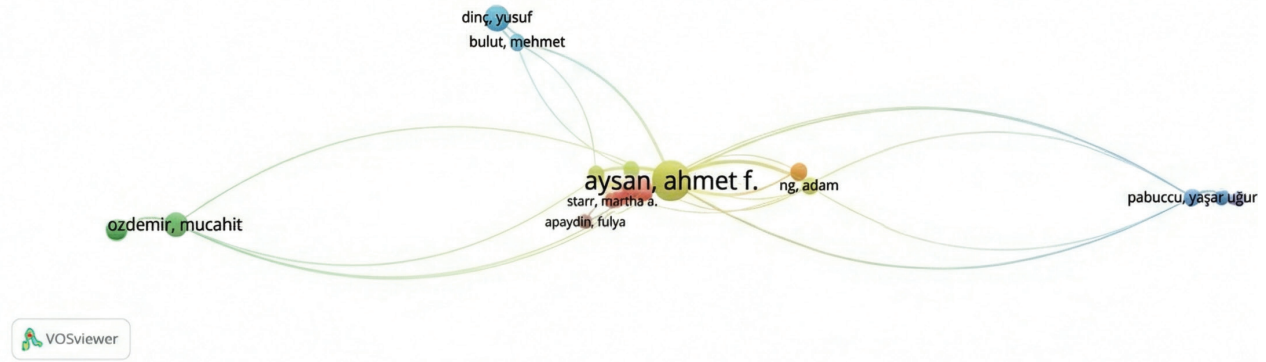
Analiz sonucunda en çok bağlantıya sahip olan yazarın 13 bağlantı ile Alimshan Faizulayev olduğu görülmüştür. En yüksek bağlantı gücüne sahip yazarın ise 17 puan ile Ahmet Faruk Aysan olduğu saptanmıştır. Yazarı, sırasıyla 16 puan ile Mustafa Dişli ve 15 puan ile Hüseyin Öztürk takip etmiştir.

Şekil 1: Ortak Yazarlık Ağ Haritası

3.8. Yazar Atıf Analizi

Yazarların atıf ağlarını belirlemek üzere en az 1 yayına ve en az 1 atfa sahip yazarlar üzerinden yazar atıf analizi yapılmıştır. Aralarında bağlantının en fazla olduğu yazarlar arasında gerçekleştirilen analizde, 8 kümede birleşen 60 isim ve 170 bağlantı tespit edilmiştir.

Analiz sonucunda en çok atfa ve bağlantıya sahip olan yazarın 193 atıf ve 20 bağlantı ile Ahmet Faruk Aysan olduğu saptanmıştır. Yazarı sırasıyla 182 atıf ile Hüseyin Öztürk ve 166 atıf ile Mustafa Dişli takip etmiştir. Atıf bağlantı gücü en yüksek yazarlar 53 puan ile Ahmet Faruk Aysan, 49 puan ile Mustafa Dişli ve 48 puan ile Hüseyin Öztürk olmuştur.

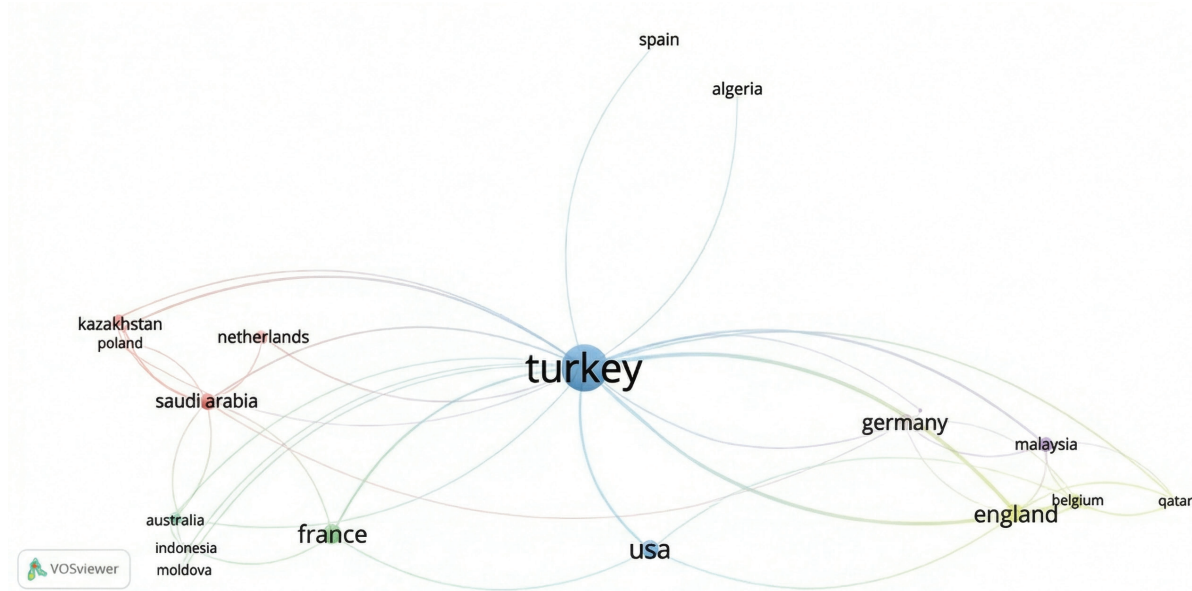

Şekil 2: Yazarların Atıf Ağ Haritası

3.9. Ülke Atıf Analizi

Ülkelerin atıf ağlarını belirlemek üzere en az 1 yayına ve en az 1 atfa sahip ülkeler üzerinden ülke atıf analizi yapılmıştır. Aralarında bağlantının en fazla olduğu yazarlar arasında gerçekleştirilen analizde, 6 kümede birleşen 20 ülke ve 46 bağlantı tespit edilmiştir.

Analiz sonucunda en çok atfa ve bağlantıya sahip olan ülkenin 658 atıf ve 19 bağlantı ile Türkiye olduğu saptanmıştır. Türkiye'yi sırasıyla 244 atıf ile Amerika Birleşik Devletleri ve 166 atıf ile İngiltere takip etmiştir. Atıf bağlantı gücü en yüksek ilk 3 ülke sırasıyla; 76 puan ile Türkiye, 32 puan ile İngiltere, 31 puan ile Belçika olmuştur.

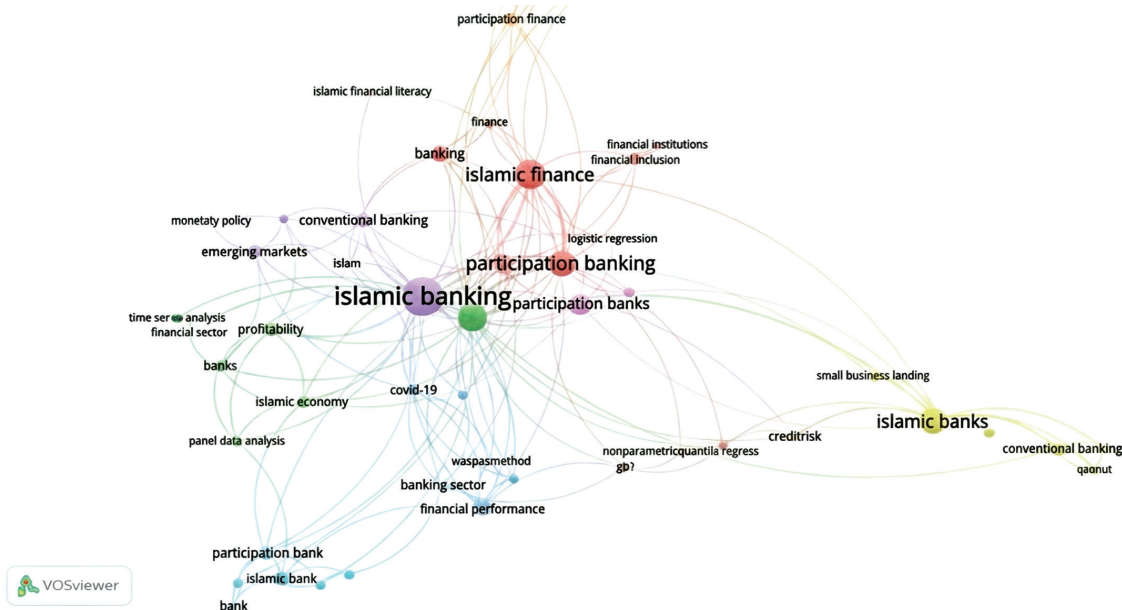

Şekil 3: Ülkelerin Atıf Ağ Haritası

3.10. Anahtar Sözcük Analizi

Eserlerde sık kullanılan anahtar sözcükleri belirlemek üzere en az 2 tekrara sahip anahtar kelimeler üzerinden analiz yapılmıştır. Aralarında bağlantının en fazla olduğu anahtar kelimeler arasında gerçekleştirilen analizde, 10 kümede birleşen 51 anahtar kelime ve 161 bağlantı tespit edilmiştir.

Analiz sonucunda en çok tekrara ve bağlantıya sahip olan anahtar sözcüğün 35 tekrar ve 25 bağlantı ile “Islamic banking” olduğu saptanmıştır. Bu anahtar kelimeyi sırasıyla 19 tekrar ile “Islamic finance” ve 18 tekrar ile “Turkey” sözcükleri takip etmiştir. Bağlantı gücü en yüksek ilk 3 anahtar kelime sırasıyla; 49 puan ile “Islamic banking”, 32 puan ile “Islamic finance” ve 30 puan ile “Turkey” olmuştur.

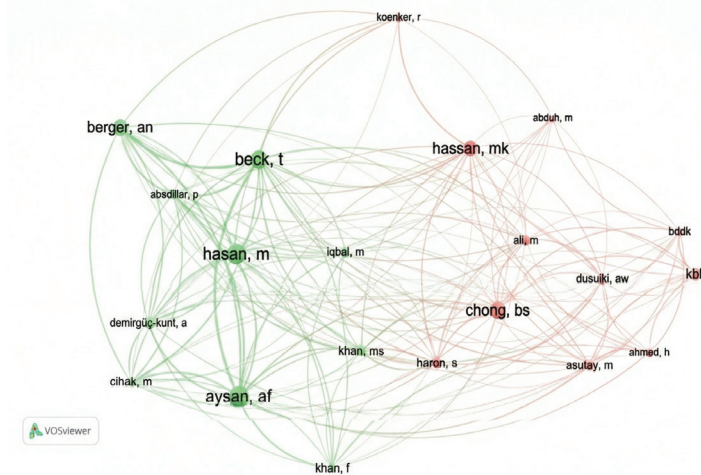

Şekil 4: Anahtar Sözcüklerin Ağ Haritası

3.11. Yazarların Ortak Atıf Analizi

Ortak atıf verilen yazarları belirlemek üzere en az 10 atıfa sahip yazarlar üzerinden analiz yapılmıştır. Aralarında bağlantının en fazla olduğu yazarlar arasında gerçekleştirilen analizde, 2 kümede birleşen 21 yazar ve 160 bağlantı tespit edilmiştir.

Analiz sonucunda en çok ortak atıfa sahip olan yazarın 36 atıf ile Thorsten Beck olduğu saptanmıştır. Yazarı sırasıyla 33 atıf ile Allen Berger ve 30 atıf ile Ahmet Faruk Aysan takip etmiştir. Bağlantı gücü en yüksek ilk 3 yazar sırasıyla; 213 puan ile Thorsten Beck, 210 puan ile Ahmet Faruk Aysan ve 142 puan ile Allen Berger olmuştur.

Şekil 5: Yazarların Ortak Atıf Ağ Haritası

Sonuç

Bu araştırmada katılım bankaları üzerine yazılan 123 makale Web of Science veri tabanı kullanılarak elde edilmiş ve hem Web of Science veri tabanının analiz aracı hem de VOSviewer programı kullanılarak analiz edilmiştir.

Araştırma sonucunda; en fazla eserin konu alanı bakımından 90 adet yayın ile işletme ekonomisi alanından, yıl bakımından 22 adet ile 2023 yılından, yazar bakımından 8 adet ile Ahmet Faruk Aysan tarafından, ülke bakımından 94 adet ile Türkiye tarafından, kaynak bakımından 9 yayınlı Turkish Journal of Islamic Economics TUJISE tarafından, kurum bakımından 10 adet yayın ile İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi tarafından olduğu saptanmıştır.

WOSviewer programı kullanılarak yapılan analizde ise; ortak yazarlık analizi bakımından en çok bağlantıya sahip olan yazarın 13 bağlantı ile Alimshan Faizulayev, yazar atıf analizi bakımından en çok atfa ve bağlantıya sahip olan yazarın 193 atıf ve 20 bağlantı ile Ahmet Faruk Aysan, ülke atıf analizi bakımından en çok atfa ve bağlantıya sahip olan ülkenin 658 atıf ve 19 bağlantı ile Türkiye, anahtar sözcük analizi bakımından en çok tekrara ve bağlantıya sahip olan anahtar sözcüğün 35 tekrar ve 25 bağlantı ile "Islamic banking", yazarların ortak atıf analizi bakımından en çok ortak atfa sahip olan yazarın 36 atıf ile Thorsten Beck, eserlerin bibliyografik eşleşme analizi bakımından en çok ortak atıf veren eserin 64 atıf ile El- Gamal (2005) olduğu ve yazarların bibliyografik eşleşme analizi bakımından en çok atfa ve bağlantıya sahip olan yazarın 193 atıf ve 121 bağlantı ile Ahmet Faruk Aysan olduğu bulunmuştur.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular üzerinden politika yapıcılara, uygulayıcılara ve araştırmacılara aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

- Araştırma alanlarının çok fazla çeşitlilik göstermeyip işletme ekonomisi ve din alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak katılım bankacılığının içinde bulunduğu iktisadi sisteme olan etkileri düşünüldüğünde araştırma alanlarının çok daha fazla çeşitli olması beklenmektedir. Bu kapsamda araştırmacıların kalkınma çalışmaları, çevre bilimleri, iletişim ve bilgisayar bilimleri gibi diğer alanlara da odaklanmalarının literatüre önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.
- Yayın sayısı 2024 yılına kadar bir artış trendi içerisindeyken 2024 yılında ciddi anlamda bir düşüş yaşanmıştır. Yayın sayısındaki bu azalmanın 2019 yılında olduğu gibi tek seferlik bir düşüş mü yoksa alana dair ilginin azalmasının sonucu olarak bir düşüş trendinin başlangıcı mı olduğu dikkatle izlenmelidir. Alana olan ilginin korunmasını ve araştırmacıların daha fazla çalışma üretmesini teşvik edecek politikaların hayata geçirilmesi önerilmektedir.
- Kurumlar arasında üniversitelerin ağırlıklı olduğu görülmektedir. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Borsa İstanbul ve Kuveyt Türk Katılım Bankası gibi kuruluşların da üst sıralarda olması önemli olmakla beraber yeterli olduğu düşünülmemektedir. Türkiye Katılım Bankaları Birliği, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu ve diğer katılım bankalarının da yayın sayısını artırmalarının politika yapıcılar ve uygulayıcıların bakış açıları ile literatürün zenginleşmesine olanak tanıyacağına inanılmaktadır.
- Ortak yazar analizi sonuçları değerlendirildiğinde, alana dair yapılan çalışmalarda ortak yazarlığın düşük olduğu bulunmuştur. Araştırma alanı ile ilgili önerilere paralel olarak, farklı disiplinlerden yazarların daha fazla beraber çalışmasının hem alanda var olan bakış açılarına hem de literatürün araştırma alanı çeşitliliğine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.
- Ana odakları İslam iktisadı ve finansı olmayan Thorsten Beck ve Allen Berger isimli yazarların ortak atıf verilen yazarlar arasında üst sıralarda olması dikkat çekicidir. Bu durum, katılım bankacılığı alanında dünya genelinde kabul görmüş ve ana odağı İslam iktisadı ve finansı olan araştırmacılara duyulan ihtiyacı gözler önüne sermektedir. Bu alan ile ilgili literatürde daha fazla nitelikli ve etkili araştırmacıların ortaya çıkması için, başta politika yapıcılar ve üniversiteler olmak üzere, tüm paydaşlar tarafından araştırmacıları destekleyici adımların atılması önerilmektedir.

Sonuç olarak, ülkemizdeki katılım bankaları üzerine olan bibliyometrik analiz çalışmalarının çok sınırlı olduğu göz önüne alındığında, çalışmanın bu alandaki literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Gelecekteki çalışmaların Scopus ve Web of Science gibi uluslararası veri tabanlarında indekslenmeyen ulusal dizinleri kullanarak daha geniş bir örnekleme dikkate alınmasının bu alandaki bibliyometrik araştırmaların sonuçlarını çeşitlendirebileceğine inanılmaktadır. Vosviewer analiz aracı yerine literatürde daha az kullanılmış olan R-Biblioshiny, SciMAT gibi diğer bibliyometrik analiz programlarının tercih edilmesinin ise, araştırma sonuçlarının yorumlanmasında farklı bakış açılarının sunulmasına olanak tanıyacağı düşünülmektedir. Ek olarak, bu araştırmaların belirli aralıklarla yenilenerek ülkemizdeki katılım bankalarına dair oluşan literatürdeki değişimlerin yansıtılması da alana önemli katkılarda bulunacaktır.

Kaynakça / References

- Akbaş, F., Tura, Ü., & Kaya, F. (2021). Web of Science Core Collection Veri Tabanında İslami Bankacılık ile İlgili Yapılan Makalelerin Bibliyometrik Analizi. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23), Article 23. <https://doi.org/10.47129/bartiniibf.846247>
- Alam, A., Nugroho, D. W., Isman, I., & Ahmi, A. (2025). Bibliometric Study on Corporate Governance of Islamic Banks. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 15(2), Article 2. <https://doi.org/10.32479/ijefi.18280>
- Ali, Q., Parveen, S., Aspiranti, T., Nurhayati, N., & Rusgianto, S. (2024). Barriers to the adoption of Islamic banking: A bibliometric analysis. *International Journal of Ethics and Systems*, 40(3), 628-650. <https://doi.org/10.1108/IJOES-01-2023-0001>
- Alshater, M. M., Khan, A., Hassan, M. K., & Paltrinieri, A. (2023). Islamic Banking: Past, Present and Future. *Journal of College of Sharia and Islamic Studies*, 41(1), Article 1. <https://doi.org/10.29117/jcsis.2023.0351>
- Aysan, A. F., Dolgun, M. H., & Turhan, M. I. (2013). Assessment of the Participation Banks and Their Role in Financial Inclusion in Turkey. *Emerging Markets Finance & Trade*, 49, 99-111.
- Biancone, P. P., Saiti, B., Petricean, D., & Chmet, F. (2020). The bibliometric analysis of Islamic banking and finance. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 11(10), 2069-2086. <https://doi.org/10.1108/JIABR-08-2020-0235>
- Bonang, D., Fianto, B. A., & Sukmana, R. (2025). Bibliometric analysis of service quality and customer satisfaction in Islamic banking: A roadmap for future research. *Journal of Islamic Marketing*, 16(2), 462-483. <https://doi.org/10.1108/JIMA-06-2023-0177>
- Brescia, V., Sa'ad, A. A., Alhabshi, S. M. B. S. J., Hassan, R. B., & Lanzalonga, F. (2021). Exploring sustainability from the Islamic finance perspective. *European Journal of Islamic Finance*, 19, Article 19. <https://doi.org/10.13135/2421-2172/6107>
- Buana, G. K., Hudaefi, F. A., & Caraka, R. E. (2020). Islamic Banking Performance: A Bibliometric Review. *Preprints*. <https://doi.org/10.20944/preprints202012.0056.v1>
- Çulha, R. (2025). *Katılım Bankalarında ÇSY Uygulamaları Üzerine Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Analizi* [Yüksek Lisans Tezi]. Karabük Üniversitesi.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>
- Ellegaard, O., & Wallin, J. A. (2015). The bibliometric analysis of scholarly production: How great is the impact? *Scientometrics*, 105(3), 1809-1831. <https://doi.org/10.1007/s11192-015-1645-z>
- Farooq, M., Akhtar, M. H., & Quddoos, M. U. (2024). Islamic Banking and Shariah Governance: A Bibliometric Analysis of Key Themes. *Pakistan Islamicus (An International Journal of Islamic & Social Sciences)*, 4(4), Article 04.
- Hardy, L. (2012). The Evolution of Participation Banking in Turkey. *Al Nakhlah Online Journal of Southwest Asia and Islamic Civilization*, 1-15.
- Hartanto, A., Nachrowi, N. D., Samputra, P. L., & Huda, N. (2024). A bibliometric analysis of Islamic banking sustainability: A study based on Scopus scientific database. *Journal of Islamic Marketing*, 15(9), 2245-2285. <https://doi.org/10.1108/JIMA-04-2023-0123>
- Hassan, M. K., İslam, M. T., Ahmed, Z., & Sarker, J. I. (2023). Islamic banking in Bangladesh: A literature review and future research agenda. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 16(5), 1030-1054. <https://doi.org/10.1108/IMEFM-05-2022-0185>
- İslam, M. T., Hassan, M. K., Abdullahi, K. T., & Gider, Z. (2022). Participation (Islamic) Banking in Turkey: A Bibliometric Analysis and Future Research Agenda. *International Journal of Economics and Management*, 16(2), 193-212. https://doi.org/10.47836/ijeam_16.2.04

Kartal, M. T. (2018). Türkiye'de Faizsiz Bankacılık Alanında Yayınlanmış Tezlerin Analizi. *Maliye ve Finans Yazıları*, 110, Article 110. <https://doi.org/10.33203/mfy.421353>

Mohamed, Z., & Redzuan, N. H. (2025). Financial Inclusion and Islamic Banks: Bibliometric Analysis. *Journal of Islamic Finance*, 14(1), Article 1.

Passas, I. (2024). Bibliometric Analysis: The Main Steps. *Encyclopedia*, 4(2), Article 2. <https://doi.org/10.3390/encyclopedia4020065>

TKBB. (2025). *TKBB Veri Petegi*. <https://veri-petegi.tkbb.org.tr/public/dashboards/db-9gmli10dcf4r3me?filters=81201%-3D3%2681206%3DKat%25C4%25B11%25C4%25B1m>

Tumewang, Y. K., Yunita, D. N., & Hassan, M. K. (2024). A bibliometric analysis of ESG in Islamic banks: Mapping current trends and projecting future research direction. *Journal of Financial Reporting and Accounting*, ahead-of-print(ahead-of-print). <https://doi.org/10.1108/JFRA-09-2023-0513>

Türkmen, N. C., & Üçay, M. (2023). Katılım Bankacılığı Alanında Türkiye'de Yayımlanmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi. *Journal of History School*, 16(66), Article LXVI. <https://doi.org/10.29228/joh.66274>

10 (2025), 77-81

Medeniyet Analizi, Metametodoloji ve Metodoloji Civilization Analysis, Metamethodology and Methodology

Ömer Yurt

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam İktisadi ve Finansı Anabilim Dalı
Doktora Öğrencisi.
myurt341@gmail.com

Social Sciences, Department of Islamic Economics and Finance, PhD Student
<https://orcid.org/0000-0001-9888-9642>
<https://ror.org/03a5qrr21>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types
Geliş Tarihi | Received
Kabul Tarihi | Accepted
Yayın Tarihi | Published
Yayın Sezonu | Pub Date Season
Sayı | Issue
Sayfa | Pages

Kitap Değerlendirme | Book Review
17 Kasım | November 2025
6 Aralık | December 2025
31 Aralık | December 2025
Aralık | December
10
77-81

Atıf | Citation

Yurt, Ö. (2025). Medeniyet Analizi, Metametodoloji ve Metodoloji, *Maruf İktisat İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi*, (10), 77-81.
DOI: 10.58686/marufiktisat.1825642

İntihal | Plagiarism | Telif Hakkı | Copyright

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.
Yayıncı | Published by
Maruf Eğitim Araştırma ve Dayanışma Vakfı
Maruf Education Research and Solidarity Foundation

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ömer Yurt).

Medeniyet Analizi, Metametodoloji ve Metodoloji

Sabri Orman, *Medeniyet Analizi, Metametodoloji ve Metodoloji* (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019), 103 sayfa.
ISBN: 978-605-80340-2-0

Öz

Bu çalışma, merhûm Sabri Orman'ın (1948-2020) Medeniyet Analizi, Metametodoloji ve Metodoloji başlıklı çalışmasını eleştirel ve analitik bir perspektiften değerlendirmektedir. Yazar, İslâmî iktisat metodolojisinin temellen-dirilmesi amacıyla, İslâm medeniyetinin "ilk teşekkül" deneyiminden hareketle bir "medeniyet metametodolojisi" tavsiyesinde bulunmaktadır. Eser; temel kavramlar, İslâm medeniyetinin teşekkül vetiresi, medeniyet tevarüsü ve medeniyet inşası gibi kavramsal ve tarihsel boyutları disiplinler arası bir perspektifle tetkik etmekte; bu süreçlerden hareketle çağdaş devirde İslâm medeniyetinin yeniden teşekkülü için metodolojik bir çerçeve geliştirmeye çalışmaktadır. Eser ayrıca İslâmî iktisadın hem nazari hem amelî alanlarında Batı iktisadından gerçekleştirilen tevarüs süreçlerini tartışmakta ve bu alana dönük metodolojik bir yenilenme tavsiyesi sunmaktadır. Bu değerlendirme, Orman'ın tarihsel tecrübeyi merkeze alan perspektifinin İslâm iktisadi disiplinine metodolojik derinlik ve ufuk kazandırdığı neticesine varmaktadır.ştr.

Anahtar Kelimeler: İslâm Medeniyeti, Medeniyet Tevarüsü, İlk Teşekkül / Yeniden Teşekkül, Metametodoloji, İslâmî İktisat Metodolojisi

JEL Sınıflandırması: B40, B59, N15, Z12

Civilization Analysis, Metamethodology and Methodology

Abstract

This study offers a critical and analytical evaluation of the late Sabri Orman's (1948–2020) work titled *Civilization Analysis, Metamethodology and Methodology*. The author recommends a "civilizational metamethodology" grounded in the "initial formation" experience of Islamic civilization, with the aim of establishing a methodological foundation for Islamic economics. The work examines fundamental concepts, the formation process of Islamic civilization, civilizational inheritance, and civilizational construction through an interdisciplinary lens, and, based on these processes, seeks to develop a methodological framework for the re-formation of Islamic civilization in the contemporary era. It also discusses the processes of inheritance from Western economics in both the theoretical and practical domains of Islamic economics, offering a suggestion for methodological renewal in the field. This evaluation concludes that Orman's perspective—centered on historical experience—provides methodological depth and vision to the discipline of Islamic economics.

Keywords: Islamic Civilization, Civilizational Inheritance / Civilizational Transmission, Initial Formation / Re-formation, Metamethodology, Methodology of Islamic Economics

JEL Classification: B40, B59, N15, Z12

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Merhûm Prof. Dr. Sabri Orman (1948-2020), Türkiye'deki "İslâm İktisadı" çalışmalarının 20. ve 21. asırdaki teorik öncülerindendir. Merhûm yazar, Medeniyet Analizi, Metametodoloji ve Metodoloji başlıklı çalışmasında "İslâm İktisadı" metodolojisine bir katkı sağlamak ereğiyle kıymetli bir girişimde bulunmaktadır.

Gerçi evvela şunu belirtmek gerekir: Yazar, semantik nedenlerle "İslâm İktisadı" yerine "İslâmî İktisat" ifadesini tercih eder. Bunun nedeni, Türkçede "İslâm İktisadı" şeklinde kullanılan tabirin İngilizceye bugün "Islamic Economics" olarak tercüme edilmesidir. Oysa bu tercüme, anlam bakımından Türkçede "İslâmî İktisat" ifadesine karşılık gelmektedir. Bu sebeple biz de merhûmun kullandığı "İslâmî İktisat" ifadesine yer yer başvuracağız; ancak "galat-ı meşhur lûgat-ı fasihten evlâdır" prensibi gereği bu incelemede "İslâm İktisadı" tabirini de kullanmaya devam edeceğiz.

Bir disipline "ilim" diyebilmek için onun sahip olması gereken hususiyetlerden birisi de onun "metodolojisi" (yöntem bilimi) yani "usûl"üdür. İslâm İktisadı ise henüz metodolojik açıdan olgunlaşmamış bir alandır. İslâm İktisadı literatüründe, metodolojik tartışmalar yüzeysel kalmış, tarihsel tecrübe ile metodoloji arasında köprü zayıf olmuş, Batı İktisadı ile ilişki çoğunlukla tepkisel ya da dağınık biçimde ele alınmıştır. Yazar, tam olarak bu eksikliği hedef alır.

Orman, İslâm İktisadı metodolojisinin günümüz için sıfırdan icat edilemeyeceğini, bunun ancak İslâm medeniyetinin ilk teşekkül sürecinin tetkik edilmesiyle mümkün olacağını savunur. Bu nedenle kitabın arka planında güçlü bir tarihsel-normatif bağlam vardır. Ayrıca eser, yalnızca İslâm İktisadını değil, genel olarak İslâm medeniyetini ilgilendiren bir "yeniden teşekkül" meselesini merkeze alır. Bu açıdan kitap, modern dünya karşısında Müslümanların epistemik ve kurumsal yenilenme arayışına cevap arayan bir çerçeve sunar. Dolayısıyla eser, bir "temellendirme" girişimidir. Bundan ötürü yazarın bu çalışması, İslâm İktisadının ilmi olgunluk kazanabilmesi bakımından kayda değer bir katkıdır.

Eser, bir giriş (birinci bölüm), dokuz bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Çalışma ilk defa İslâm İktisadı Araştırma Merkezi (İKAM) tarafından 6-8 Nisan 2018 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi'nde "İslâm İktisadı Metodolojisi" konusu üzerine organize edilen 6. İslâm İktisadı Atölyesi'nde anlık olarak sunulmuştur. Yazarın aktarımına göre eser, son halini alana kadar 15 muhtelif versiyondan geçmiştir (s. 7). İKAM'ın söz konusu atölye (2024 yılından itibaren zirveye dönüştürülmüştür.) faaliyetinin bu kıymetli çalışmaya vesile olduğunu tekrar vurgulamak gerekir.

Çalışmanın birinci bölümü "giriş" başlığına sahiptir. İkinci bölüm "Temel Kavramlar, Kavramlar Arası İlişkiler ve Bazı Metodolojik Mülâhazalar", üçüncü bölüm "İslâm Medeniyetinin Teşekkül Sürecinin Genel Bir Analizi", dördüncü bölüm "Yeni Bir Dinin Doğuşu ve Yeni Bir Normatif Sistemin Ortaya Çıkışı", beşinci bölüm "Medeniyet Tevarüsü veya Çağdaş Kurum ve Bilgilerin Temellük Edilmesi", altıncı bölüm "Medeniyet İnşası veya Kurum ve Bilgi Üretimi", yedinci bölüm "İslâm Medeniyetinin Teşekkül Sürecinin Analizinden Bir Metametodoloji Denemesine", sekizinci bölüm "Metametodolojiden Medeniyet Yenilenmesine veya Yeniden Teşekkül Sürecine", dokuzuncu bölüm "Metametodolojiden İslâmî İktisat Çalışmalarına ve Benzerlerine", onuncu bölüm "İnhitat Meselesinin Metametodolojik İmplikasyonlarına" başlığını taşımaktadır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki yazar, "önsöz" ve "giriş" de de belirttiği üzere; İslâm İktisadı disiplini, müstakil olarak ele almak yerine İslâm medeniyet müktesebatının bir alt kümesi şeklinde ele almıştır. Zira ona göre "İslâmî İktisat", İslâm medeniyet müktesebatının "İktisat" boyutunun mümessilidir (s. 7, 11). Dolayısıyla yazarın eserindeki temel amacı, İslâm'ın "ilk teşekkül" devrindeki deneyiminden "yeniden teşekkül" devri için bir rehberlik çıkartılıp çıkartılmayacağını irdelemektir (s. 11). Bu, İslâm İktisadı metodolojisi çalışmaları için tarihsel (İslâm ve medeniyet tarihi üzerine) bir inceleme olması açısından değerli bir girişimdir.

Yazar ikinci bölümde kavramsal ve kavramlar arasındaki ilişkilere dair irdelemeler yapar. Bu kavramlar; "İslâm Medeniyet teşekkül süreci", "yeniden teşekkül süreci", "İslâmî İktisat", "Medeniyet" ve "İslâm Medeniyeti"dir (s. 15).

Yazar "İslâm medeniyeti" kavramını "(...) İslâm dini mensuplarının kendi tarihleri boyunca insanlığın maddî ve manevî müktesebat envanterine eklediği değerlerin bütünü" şeklinde tanımlar (s. 16). "İlk teşekkül" kavramını; İslâm'ın bir din olarak neşet etmesinden itibaren kendi normatif mekanizmasının yaşamın her veçhesindeki fenomenlerle hesaplaşması şeklinde tanımlar. "Yeniden teşekkül" sürecini ise Müslümanların Batı medeniyeti ile muvacehesinde muhatap oldukları meydan okumalara karşılık verdikleri cevaplar bütünü olarak tanımlar (s. 16). Eser boyunca yazar, özetlemeye çalıştığımız bu kavramlar ışığında bir "metodoloji" çıkartmaya çalışır.

Yazar üçüncü bölümde İslâm'ın teşekkül ettiği toplumun genel bir analizine yer vermiştir. Ona göre İslâm bir boşluğa doğmamıştır (s. 25). Dolayısıyla İslâm'ın doğduğu toplumda vücut bulmuş bir "medeniyet" yapısı mevcuttu. Yazar "Medeniyet tevarüsü" vetiresiyle, diğer medeniyetlerden tevarüs edilen malları, ilişki tarzlarını, kısaca tüm siyâsî, İktisadî ve kültürel yaşam karşısında alınan tavırları imâ eder (s. 25). Bu aşamada "mevcut ve hazır değerlerin tüketimi" söz konusudur, yani bu bir "yeniden üretime" ve "değer gelişimine" kapı aralayan evredir (s. 25). Bu, yazarın "giriş" başlığını taşıyan birinci bölüm-

de değindiği üzere; “ilk teşekkül” sürecinin, “tevarüs” adını verdiği birinci alt sürecidir (s. 12.). Yazarın buradaki kastettiği husus, İslâmî ilimlerde de sıklıkla vurgulanmış olan “iptal”, “ibkâ” ve “ıslah” mevzusudur. Medeniyet tevarüsü vetiresinde Müslümanlar, kendi normatif sistemleriyle çelişen, kimi kurum ve kavramları iptal ederek, kısmen uyuşup kısmen çelişen unsurları ıslah ederek, bir bütün olarak uyuşanları ise doğrudan tevarüs ederek “İslâm medeniyeti” meydana getirilmeye çalışılmıştır. Bu, esas olarak “ilk teşekkül” sürecinin, “inşa” adı verilen ikinci alt sürecine tekabül etmektedir (s. 12).

Diğer taraftan “ilk teşekkül” ve “yeniden teşekkül” süreçlerinin ikişer boyutu olduğunu da belirtir. Her iki sürecinde birinci boyutuna “Maddî, amelî, olgusal ya da ontik boyut” başlığını, ikinci boyutuna ise “Manevî, nazari, entelektüel ya da epistemik boyut” başlığını verir (s. 25). Birinciden kastı olgu, olay ve kurum gibi yaşamın somut gerçekleridir. İkinci ise bilgi, düşünce ve değerlerdir (s. 25). Yazar, “İslâm medeniyeti”, “ilk teşekkül”, “yeniden teşekkül”, “tevarüs”, “inşa”, “ontik/epistemik boyut” gibi kavramlarla disiplinin söz dağarcığını sistemleştirir (s. 15–26).

Yazar bir “medeniyet inşası” faaliyeti olarak biraz evvel teknik tabirle ifade ettiğimiz “iptal”, “ibkâ” ve “ıslah” usulüne referans verir. Yazar buna, “selektif tavır” adını verir (s. 26).

Yazar dördüncü bölümde, İslâm’ın ilk teşekkül sürecine dair kısa bir değerlendirme yapar. Ona göre İslâm, müntesiplerine yaşamın halleri içerisinde kılavuz ve referans olabilecek bir normatif sistem sağlar (s. 29).

Beşinci bölüm, yukarıda da kısaca söz edilen “medeniyet tevarüsü” meselesine ayrılmıştır. Özellikle İslâm’ın ilk teşekkül sürecindeki yayılımı esnasındaki iki süper güçle (Kuzeybatıda Bizans İmparatorluğu ve kuzeydoğuda Sasani İmparatorluğu) olan temasına referans veren yazar, kısmen İslâm medeniyet tarihi incelemesi yapmıştır (s. 33). Bu yayılmayla birlikte Müslümanların kurumsal ve entelektüel/fikri tevarüs vetirelerine temas etmiştir (s.34-37). Yazarın bu bölümde yaptığı ilginç analizlerden birisi de “Hint Medeniyeti” özelinde “Bîrûnî”nin yaklaşımını, “Eski Yunan Medeniyeti” özelinde ise “Gazâlî”nin yaklaşımını mercek altına almasıdır. Ki yazar aslında bunu yaparak, başta belirttiğimiz argümanına “düşünce tarihi” özelinde meşruiyet zemini aramaktadır (s. 38-48). İlerleyen kısımda kısaca mercek altına aldığı diğer düşünürler ise “İbn Rüşd”, “Hocazâde”, “Alâeddin Tûsî”, “Şehristânî” ve “Nasiruddin Tûsî”dir (s. 48-52). Bu kısım, İslâm düşünce tarihindeki diğer düşünürleri de kapsayacak biçimde daha geniş bir çalışma için bir rehber olabilir. Bu açıdan eser; medeniyet tarihi, İslâm düşünce tarihi, sosyoloji, iktisat ve metodoloji alanlarını bir araya getirir. Bîrûnî, Gazali, İbn Rüşd, Nasiruddin Tûsî gibi isimler üzerinden yapılan okuma özgün bir perspektif oluşturur (s. 38–52).

Altıncı bölüm, Müslümanların medeniyet inşası ve kurum-bilgi üretimini inceler. Yazar medeniyet inşası faaliyetlerini de iki kısma ayırır. Bunlar “ilk teşekkül” ve “yeniden teşekkül” süreçlerinin alt boyutlarıyla aynıdır: 1) Olgusal, maddî, amelî veya ontik boyut, 2) Manevî, nazari veya epistemolojik boyut (s. 53). Ancak yazar, İslâm’ın “kurumlar tarihi” ve “iktisâdî ve sosyal düşünce tarihi” alanlarının da henüz emekleme döneminde olduğunu da altını çizer. Dolayısıyla bu bölümde kısa bir özet verir.

Yedinci bölüm, yazarın tezini ispata giriştiği esas kısımdır denebilir. Burada, bu bölüme kadar aktardığı hususlardan bir “metodoloji” denemesi yapmaya girişir. Kendi tabiriyle bir “metametodoloji”dir bu. Zira o, bu kavramı “medeniyet metodolojisi” olarak kullandığını açıkça belirtir (s. 67). “Meta” öneki, akademik disiplinin kavram ve neticeleriyle ilgili olmak üzere, onun ötesi ve sonrasında yer almayı da kasteder. Yazara göre medeniyet metodolojisi de bir metodoloji ötesidir.

Yazar medeniyet teşekkül sürecinden maddeler halinde on sonuç çıkarır ve bunları sıralar (s. 61-66). Yazara göre “tevarüs” ve “inşa” vetirelerinin başarılı örnekleri, “sürekli” ve “değişme” arasında bir dengenin varlığını gösterir (s. 63). Yazar, tarihsel örnekler üzerinden tevarüs/inşa süreçlerinin başarı ölçütünün süreklilik ile değişim arasındaki denge olduğunu gösterir (s. 63). Yazar, bilimdeki “olandan, olması gerekene” probleminde de değinir. Yazara göre pozitif yani olandan, olması gerekene gitmek mümkündür (s. 68). Dolayısıyla yazar bu bölümde de, iddiasına yer yer meşruiyet zemini sağlamaya çalışır. Ancak ona göre “(...) tarihten teoriye gitmenin de kendi riskleri ve sınırları vardır ve bu konuda dikkatli ve özenli olmak gerekir” (s. 68). Bu uyarı, eserin metodolojik iddiasının aynı zamanda zayıf noktasına işaret eder. Tarihsel süreçlerden çağdaş bir metodoloji çıkarmak, doğası gereği yoruma açıktır.

Yazar sekizinci bölümde, buraya kadar tartıştığı mevzular rehberliğinde bir “çağdaş yenilenme” sürecine girilip girilemeyeceğini irdeler. Ona göre İslâm medeniyetinin “teşekkül süreci”, onun yenilenme ve yeniden teşekkülü sürecine rehberlik edebilir (s. 71). Yazar, bu bölümden itibaren artık tezinin ispatına geçmiş olur. Yazar, yenilenme veya yeniden teşekkül süreci için dört madde sıralar (s. 73-77). Ona göre “İslâmî normlar” Müslümanların medeniyet oyununun temel kaidelerini teşkil etmektedir (s. 73). Yazara göre ikinci mühim husus, İslâm medeniyetinin “yeniden teşekkül” sürecinde de diğer medeniyetlerle hesaplaşması ve bir “tevarüs” eylemi yürütmesinin gerekli olduğudur (s. 73). Bunu ise bir inşa faaliyeti tamamlamalıdır (s. 75). Son olaraksa tüm bunları yaparken iletişime ve etkileşime açık olmak gerektiğini vurgular (s. 76).

Yazar dokuzuncu bölümde, buraya kadar değerlendirmesini yaptığı metametodolojiden, “İslâmî iktisat” tevarüsü meselesine eğilir. Yazar, İslâmî iktisadî, bir medenî tevarüs faaliyeti olarak görür (s. 80). Bu meyanda teorik/nazarî iktisadî tevarüsü ve pratik/amelî tevarüsü birbirinden ayırır (s. 81). Birinciden kastı “(...) modern Batı iktisat teorisinden bazı unsurların tevasür edilmiş olmasıdır” (s. 81). İkinciden kastı ise Batı iktisadî müesseselerinin veya pratiklerinin tevarüs edilmesidir. Yazar, on maddelik listeyle, metametodoloji ışığında, İslâmî iktisat metodolojisinin gelişim ve dönüşümüne dair bir analizle devam eder. Eserde, İslâm’ın tarihsel yayılım sürecindeki tevarüs ve inşa pratiklerinden on maddelik metodolojik ilkeler çıkarılması oldukça yenilikçidir.

Yazar onuncu bölümde ise, “inhitat” meselesine değinir. Zira ona göre teşekkül devri; yapılması icap edenleri anlatıyorsa, inhitat devri ise yapılmaması gerekenleri anlatmaktadır (s. 90).

Özetle yazar, bu çalışmasıyla, İslâmî iktisadın hem teorik ve hem de pratik ayağına rehber olabilecek bir “metodoloji” çıkartmaya çalışmıştır. Bunu ise, İslâm’ın ilk teşekkül devrindeki medeniyet tecrübesiyle yapmaya çalışmış ve retrospektif bir perspektif geliştirmiştir. Dolayısıyla çalışma, salt İslâm iktisadî için değil İslâmî Medeniyetin yeniden teşekkülü ve ihyâsı için metodolojik bir kıvılcım olabilir.

Diğer taraftan İslâm iktisadını tamamen İslâm medeniyetinin alt kümesi olarak görmek (s. 7, 11), fazla geniş bir çerçevedir. Bu yaklaşım, “İslâmî iktisat” disiplininin bağımsız akademik konumunu tartışmalı hâle getirebilir. Ayrıca eser, metodoloji tartışmasını tarihsel düzlemde kurar. Bu nedenle, çağdaş iktisadî problemlerle ilişkilendirme nispeten zayıf kalır.

Yazar, modern problemlere salt fikhî çözümler değil, medeniyetin kurucu dönemindeki tevarüs-inşa dengesi temelinde daha bütüncül çözümler üretebileceğini gösterir (s. 73–77). Dolayısıyla eser, Müslümanların kendi tarihsel tecrübelerini bir metodoloji kaynağı olarak görmelerine imkân tanır. Bu durum, özellikle modern dünyada epistemik özgüven açısından önemlidir.

Kaynakça / References

Orman, Sabri (2019). *Medeniyet analizi, metametodoloji ve metodoloji* (1. Bs.). İstanbul: Albaraka Yayınları.

marufvakfi.org

f | marufvakfi

marufvakfi.org

f | marufvakfi

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

İSLÂM İKTİSADI
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF ISLAMIC
ECONOMICS RESEARCH

مجلة بحوث الاقتصاد الاسلامي

İletişim/Contact

Maruf İktisat İslâm İktisadı Araştırmaları Dergisi
Seyit Nizam Mah. Mevlana Cad. No: 77 Necmettin Aytek Plaza Kat: 8
Zeytinburnu-Istanbul Telefon: +90 0212 510 11 24-25
• maruf@marufiktisat.com • editor@marufiktisat.com

www.marufiktisat.com

[www.dergipark.org.tr/
tr/pub/marufiktisat](http://www.dergipark.org.tr/tr/pub/marufiktisat)

marufvakfi.org

f | t marufvakfi